

Innledning

Denne boka er første bind i en serie som skal dekke både Høvåg og Vestre Moland. Første delen av dette bindet vil være en felles innledningsdel for de to områdene. Fram til 1. januar 1962 var disse egne kommuner, men ble da slått sammen med Lillesand. Dagens Lillesand kommune består altså av Lillesand by, Høvåg og Vestre Moland. Lillesands kommunevåpen – et hvitt anker på blå bunn – henspeiler ikke bare på sjøfartens betydning. De tre ankerarmene symboliserer at kommunen består av tre deler, de tidligere kommunene Lillesand, Høvåg og Vestre Moland. Kjell Rosenberg har tidligere skrevet om hus og folk i Lillesand by, i boka *Lillesand historie I. Mennesker, by og boliger* (1990). Nå kommer altså gårds- og slektshistorien for de to tidligere landkommunene som omkranset byen.

Gårds- og slektshistorie utgjør en veletablert sjanger innenfor den norske lokalhistoriske litteraturen. Gjennom de siste hundre årene har flertallet av norske kommuner, og tidligere kommuner, fått skrevet sin historie. I 1995 ble det beregnet at sjangeren stod for om lag 65 % av all lokalhistorisk litteratur.¹ Fram til år 2000 var 977 bind gårds- og slektshistorier utgitt i Norge.² Utenfor landets grenser har imidlertid sjangeren få paralleller, og er altså langt på vei et særnorsk fenomen. Fra midten av 1900-tallet fikk gårds- og slektshistoriene et mer ensartet og standardisert preg enn tidligere. Særlig redaksjonen i det lokal- og regionalhistoriske tidsskriftet *Heimen*, anført av Andreas Holmsen og Lars Reinton, ble en viktig drivkraft i dette arbeidet. Via foredrag og artikler ble en hel generasjon av norske bygdebokforfattere skolert i ”det holmsenske program”. Det inneholdt klare anbefalinger om hva bøkene burde inneholde, hvordan de skulle bygges opp, og hvilket kildegrunnlag man burde benytte. Siden den gang har de fleste gårds- og slektshistorier vært bygget over samme lest, selv om stoffomfang og bildebruk varierer mye.

Betegnelsen ‘gårds- og slektshistorie’ har riktig nok ofte vært erstattet med ‘bosetningshistorie’ i senere tid, gjerne motivert ut fra et ønske om ikke å diskriminere folk utenfor gårdbrukernes rekke. Dessuten har endringene i bosetningsmønsteret opp mot vår tid medført at de færreste nå bor på en gård. På den annen side er disse bøkene, uansett hva man kaller dem, først og fremst *historiske* framstillinger. Det er *fortidas* mennesker som står i fokus, og den *utviklingen* som har ledet fram til forholdene i dag. For bare et par-tre generasjoner siden bodde flertallet av befolkningen på landsbygda, og jord- og skogbruk dominerte som næringsveier. Et gårdsbruk var ikke bare en administrativ enhet i offentlige registre, men i første rekke et bo- og arbeidsfelleskap, vanligvis for en kjernefamilie. I godt over 80 % av det tidsrommet bygdebøkene handler om, perioden fra ca. 1600 til i dag, bodde det store flertallet av menneskene på et gårdsbruk, eller på husmanns- og strandsitterplasser på deres grunn. At mange fikk sitt viktigste utkomme fra andre næringer, for eksempel sjøfart og fiske, har ingen betydning i denne sammenheng. Med tanke på at bøkene tar opp *bosetning i et historisk perspektiv* gir betegnelsen gårds- og slektshistorie fortsatt mening. Jeg vil nedenfor, under ”Eiere og brukere”, drøfte nærmere spørsmål knyttet til sosial struktur og kjønn.

At bygdebøkene er *historiske* verk innebærer også at kildegrunnlaget i det alt vesentlige er skriftlig materiale fra fortida. Kirkebøker, manntall, folketellinger, pantebøker, skifteprotokoller og tingbøker er

Gotisk håndskrift

Fram til slutten av 1800-tallet brukte man gotisk håndskrift, som blant annet kjennetegnes av kantete, spisse bokstavformer. Disse skiller seg ganske mye fra dagens latinske bokstaver. Den gotiske håndskriften slo igjennom på 1200-tallet. Bokstavenes utforming endret seg mye gjennom tidene. Det skyldtes at nye stilretninger innen billedkunst og arkitektur, for eksempel renessansen og barokken, også påvirket skriften. Ettersom Norge i flere århundrer var underlagt Danmark, ble skriftkulturen i landet vårt først og fremst påvirket av toneangivende skrivemiljøer i København. Særlig Danske kanselli, som var statens skrivekontor og arkiv, fikk stor innflytelse. Den gotiske håndskriften ble gradvis avløst av latinsk skrift i annen halvdel av 1800-tallet. Vendepunktet tidfestes gjerne til ca. 1870.

Alle kan lære seg å lese gotisk, men her som ellers gjelder det gamle uttrykket "øvelse gjør mester". Man vil nokså raskt kunne tyde mye av kirkebøkenes mer eller mindre standardiserte oppsett. Dokumenter i fulltekst, som i pantebøker og skifteprotokoller, er langt mer krevende å lese. Lærebøker fins, og Knut Johannessens *Den glemte skriften. Gotisk håndskrift i Norge* kan anbefales både til nybegynnere og viderekomne.

Bildet viser begynnelsen av et domsbrev fra 1678 ang. ubetalt odelsskatt av gården Kvannes. Håndskriften er svært stilsikker og elegant, utført av en profesjonell skriver, sorenskriveren. Hele første linje er skrevet i en egen stil som kalles kansellifraktur. Den kjennetegnes av store, fete og ekstra utbroderte bokstaver. Vi tar med en transkripsjon av de tre første linjene: **Bagge Nielssøn Sorenschriffuer udi Sands** och Bringsverdtz Skibreder, Christen Følsvatn, Toesten Biorvatten, Gunder Ombland, Børu Dalen.

Stiftamtmandens arkiv, boks 1543, Statsarkivet i Kristiansand.
Foto: Terje Sødal

de mest sentrale kildene. Eldre generasjoner har fått bredest omtale, og så har det gjerne blitt knappere med opplysninger jo lenger fram mot vår tid man kommer. Slik er det også i bygdebøkene for Høvåg og Vestre Moland. Noen vil kanskje se dette som et paradoks, all den tid de fleste trolig vil være mest interessert i den nære historien, sitt eget og foreldrenes liv, kanskje også besteforeldrenes og oldeforeldrenes. Det fins to gode grunner til at vekten er lagt på den eldre tida. Den første har å gjøre med at vår bevissthet om fortida utvikles på flere ulike nivåer. Som enkeltindivider har vi vår egen *personlige* historie. Den er individuell, selv om den formes i samspill med andre. Men vi er også del av *kollektive* felleskap, som eksempelvis kjernefamilie, slekt, lokalsamfunn, by, nasjon. På hvert av disse nivåene vil det alltid være en felles forståelse, i større eller mindre grad, av hva som binder oss sammen. Svaret må alltid søkes i fortida.

Det kan neppe være en offentlig oppgave å finansiere framstillinger av den *personlige* historien, heller ikke den *familiære*, til tusenvis av nålevende mennesker. Slike historier kjennes best av de som er tettest på. Går vi derimot fem eller ti generasjoner bakover i tid, deler vi forfedre og formødre med hundrevis og tusenvis av andre mennesker. Det er de eldre generasjonene som får størst plass i gårds- og slektshistorien. På den måten vil den enkelte kunne finne igjen sine egne aner og sin egen families fjernere historie, samtidig som mange andre vil kunne gjøre det samme. At man på den måten finner fram til fjernere slektninger, kan kanskje utvikle nye kollektive bevissthetsnivåer?

Den andre grunnen har med de skriftlige kildene å gjøre. Før ca. 1870 brukte man gotisk håndskrift, som få kan lese i dag. Kildene er derfor nokså utilgjengelige for de fleste. Uten leseferdigheter hjelper det lite at kirkebøkene, pantebøkene, skifteprotokollene og tingbøkene nå fins på internett. Det er nemlig scannede versjoner av originalene som er lagt ut. Mer presist har man scannet eldre mikrofilmer av originalene, og kvaliteten på filmene varierer. Dermed vanskeliggjøres lesingen ytterligere. Dessuten er det for mange en utfordring å orientere seg i hva som fins av relevante kilder til det man er på jakt etter. Og materialet er gjerne tidkrevende å gjennomgå. Gårds- og slektshistoriene for Høvåg og Vestre Moland bygger på en systematisk gjennomgang av de mest sentrale kildeseriene. Jeg skal straks gå nærmere inn på disse, og på hvordan framstillingen av hver enkelt gård er ordnet. Men først: skrivemåten av personnavn og stedsnavn.

Normalisering av person- og stedsnavn

Alle som skal skrive om tida før siste halvdel av 1800-tallet møter raskt på utfordringer når personnavn skal med. I en tid da rettskrivningsnormer var lite utviklet, var det opp til den enkelte å velge skrivemåte. Dermed kunne en og samme person bli skrevet på mange ulike måter. Folk *sa* trolig 'Ola', men i 1600-tallskildene kan en for eksempel finne formene 'Olluff', med og uten dobbeltkonsonant av l og f, og 'Olleff' eller 'Ollaff', med samme variasjonsmuligheter. Dokumenter og protokoller ble stort sett skrevet av danske embetsmenn og deres tjenere, men også norske skrivere brukte det gamle danske skriftspråket. På 1700-tallet finner en helst den yngre danske formen 'Ole'. Sentrale bokutgivelser, og da særlig biblene og lovbøkene, virket normerende på skriftspråket etter hvert. Og den første utgivelsen som i praksis ble en lærebok i dansk rettskrivning ble gitt ut i 1775. Nye lærebøker kom til i det påfølgende århundret, og variasjonsbredden ble stadig mindre. Men det var først i

andre halvdel av 1800-tallet at ortografien hadde fått et ensartet preg.³ Skrivemåten av personnavn bød likevel på større utfordringer enn de fleste andre ordgrupper. Mange lokale varianter både av talemålsformer og nedarvede skriftformer gjorde det umulig å ”vedta” hvordan folk skulle skrive navnet sitt. Derfor finner vi i dag både Ola, Olav, Olaf og Ole som vanlige norske fornavn, selv om alle har det samme norrøne opphavet, *Óláfr*. Navnet er en sammentrekning av to urnordiske ord som betydde henholdsvis forfar og etterkommer.⁴

For eldre tid er det nødvendig å normalisere skrivemåten av hvert enkelt navn, altså velge én form og holde seg konsekvent til den. Hvilke kriterier bør en da legge til grunn for valget? Norsk lokalhistorisk institutt anbefaler at ”man normalisere(r) eldre fornavn i tråd med lokal uttale og navnetradisjoner”. All navnenormering, både av person- og stedsnavn, bør ha som grunnleggende prinsipp at man ”vektlegger lokal, nedarvet uttale og gjengir denne i tråd med dagens skriveregler”, ifølge instituttet.⁵ Vi har derfor valgt skrivemåter som i størst mulig grad samsvarer med det som språkforskere mener var den sannsynlige talemålsformen.⁶ En forsiktig tilpasning til moderne skrivemåter er likevel gjort i enkelttilfeller. Derfor bruker vi eksempelvis formene Gunder og Mats, selv om uttalen langt opp mot vår tid har vært ‘Gunner’ og ‘Mass’. De sistnevnte virker noe fremmedartede i dag.

Den beste indikatoren på uttalen av navn i eldre tid, er trolig lokale stedsnavn, for eksempel på fraflyttede husmannsplasser, gjengrodde utmarksslåtter o.l. Mange av disse har et fornavn som førsteledd. I de tre turkartene for Høvåg, Randesund og Tveit kan vi finne mannsnavn som Olshei, Ols øygard, Jons øygard, Pålsdalen, Masseshei, Ånensholmen og Pers have. Eksempler på kvinnenavn som førsteledd er Bertestjønn, Torborgstjønn, Gunnildstjønn og Marisfall. Alle disse reflekterer vanlig uttale av det enkelte navn i tidligere tider.

Normalisering av navn er et følsomt tema. Det er forståelig at folk reagerer når de i bygdeboka møter skrivemåter de ikke er vant til. Man har kanskje sin ‘Peder, Ole, Karen og Elen’ i anegalleriet, og liker dårlig at bygdebokforfatteren skriver ”feil” navn i bygdeboka: ‘Per, Ola, Kari og Eli’. Men da bør en huske på at det *egentlige* navnet strengt tatt bare kan defineres som den måten folk *sa* navnet den gang personen levde, altså talemålsformen i samtida. Utfordringene oppstår når talemålet skal forsøkes gjengitt i skriftlig form. Presten og sorenskriveren var selvsagt preget av sin danske skriftkultur når de i kirkebøker og tingbøker skulle forsøke å gjengi navnene de hørte. Norge og Danmark har mange fornavn som etymologisk sett er felles, men som med tida har fått ulike varianter, først i muntlig, deretter også i skriftlig form. Eksempler er Peder, Poul og Sten på dansk, og Per, Pål og Stein på norsk. Det synes i dag å være bred enighet om at norske former bør brukes når en skriver framstillinger fra tida før skriftkulturen ble allemannseie, slik Norsk lokalhistorisk institutt anbefaler. At en samler seg om norske former betyr imidlertid ikke at alle utfordringer er løst. For det kan ofte være tvil om *hvilken* norsk form en bør velge. Bør vi skrive Osmund og Om(m)und, eller Åsmund og Åm(m)und? Folk *sa* ‘å’, som i ål og åre, men ifølge språkhistorikerne ble også ‘o’ uttalt ‘å’, så da er vi like langt. Lar vi den vanligste *skrivemåten i nyere tid* være avgjørende, må vi velge ulike løsninger for de to navnene i eksemplet. I dag er nemlig Ommund vanligere enn Åmund/Åmmund, mens Åsmund er hyppigere brukt enn Osmund.⁷ I bygdeboka har vi valgt å skrive de to navnene med lik førstevokal, og valgt formene Ommund og Osmund.

Et skille er satt ved året 1850. Alle personer som ble født tidligere enn dette, har fått navnet sitt normalisert. Folk med senere fødselsår er skrevet ut fra ortografien i kildene. Dersom det fins ulike varianter, er den formen som opptrer hyppigst, valgt. Personens egen måte å skrive navnet sitt på vil selvsagt bli valgt, om det er kjent. Det siste vil imidlertid sjelden være tilfelle, da framstillingen i det alt vesentlige baserer seg på offentlige kilder, ført i pennen av andre. Men for det siste hundreåret vil det vanligvis være personens egen skrivemåte som også framkommer andre steder. I noen få tilfeller har det vært særskilte grunner som har gjort at hovedprinsippet om normalisering før 1850 er fraveket.

Stedsnavn er skrevet i den formen som er vedtatt av Lillesand kommune.⁸ Når det gjelder gårdsnavn er imidlertid kommunen forpliktet til å følge Kartverkets skrivemåte, og stedsnavnloven, med tilhørende forskrift og kommentarer, inneholder viktige premisser for de valg som er gjort. Blant annet skal norske former foretrekkes framfor danske, for eksempel 'Kjøstveit', ikke 'Kjøstvedt'. Det innebærer at en del gårdsnavn blir skrevet på en annen måte enn etternavnene til de som bor på stedet, eller kommer derfra. 'Kjøstvedt' har vært etternavnsformen, fordi skrivemåten var slik sent på 1800- og tidlig på 1900-tallet, da gårdsnavnet ble tatt i bruk som fast etternavn. Først i navneloven av 1923 ble alle nordmenn pålagt å føre faste slektsnavn, men da var skikken allerede etablert mange steder.

Gårdsnavn i Lillesand kommune som ender på -vig, skrives med bløt konsonant, selv om etternavnsformen oftest er -vik. Hellevig/Hellevik er ett eksempel. Bakgrunnen er lovforskriftens retningslinje om at den lokale talemålsformen i dag skal tillegges stor vekt. På den annen side bruker Kartverket formen 'Tingsaker', så de bløte konsonantene er ikke benyttet alle steder i kommunen.

Gårdskapitlenes form, innhold og kildegrunnlag

Bøkene er disponert ut fra matrikkelgårdene, på stigende gårdsnummer. Siden 1962, da Høvåg og Vestre Moland ble slått sammen med Lillesand, har Lillesand kommune vært rammen om matrikkelnummereringen. Gårdene som tidligere hørte til Vestre Moland, fikk gårdsnumre fra 1 til 45. Gitmark ble samtidig overført fra Eide til Lillesand, og ble gårdsnummer 46. Gårdsnummer 47 er Lillesand sentrum, altså området som var Lillesand kommune før sammenslåingen. Gårdene 48-103 lå i gamle Høvåg kommune.

Det første bindet inneholder de laveste gårdsnumrene i Høvåg, fra gårdsnummer 48, Kornbrekke, til gårdsnummer 61, Kalland. Innenfor hver gård fins en to-delt hovedstruktur. Først beskrives *gårdens* historie, mens den siste og største delen handler om *folkene* som bodde der, under overskriften 'Eiere og brukere'. Gårdsdelen inneholder emner som beliggenhet, tolking av gårdsnavnet, fornminner, skyldopplysninger, jordbruksdata, skog- og sagbruk, kverndrift, sjøfart og eventuelt andre næringer, bruksdelinger, utskiftninger og befolkningsutvikling. I den andre hoveddelen, 'Eiere og brukere', følges rekken av oppsittere fra det tidspunktet hvor navnene deres trer fram i kildematerialet, vanligvis rundt år 1600, og fram mot vår tid. For alle gårdene vil bruker-delen fylle et større volum enn gård-delen. Jeg skal komme tilbake til prinsippene og avgrensningene som er lagt til grunn for framstillingen av brukerne og deres familier, men vil først se nærmere på de tematiske avsnittenes oppbygning og kildegrunnlag.

Innledende avsnitt i hvert gårdskapittel

Overskriften til hvert gårdskapittel består av gårdens navn og gårdsnummer. I det innledende avsnittet gis en geografisk plassering av gårdsvaldet, altså hele området som hører til gården, innmark som utmark. De eldste gårdsvaldene er ofte rektangulære i formen, og grensestrengene går gjerne i rett linje mellom markante steder i terrenget, for eksempel varder. Men trekantformede gårdsvald fins også. Grenselinjene rundt yngre, sekundære gårder følger i større grad naturlige skillelinjer, eksempelvis en dal eller en bekk. I den eldste tida brukte man betegnelsen 'de fire honnstavene' om grensesteinene som var plassert i hjørnene.⁹ Fra slutten av 1600-tallet og framover kalte man dem gjerne for 'endestaver', de utgjorde enden på grensestrengen. Til forskjell fra disse var 'ledstø' betegnelse på grensemerker langs strekninger som lå *mellom* endestavene.

Innledningsvis i hvert gårdskapittel nevnes også tilgrensende gårder, og ofte vil det være drøftinger omkring deres innbyrdes forhold med hensyn til opprinnelse og alder. Det er videre lagt vekt på å få fram spesielle særtrekk ved gården. Gårdsgrensekartet fra Kartverket er hovedkilden for beskrivelsen, men også grensegangsforretninger, utskiftninger og andre dokumenter er i noen tilfeller benyttet.

Gårdsnavnet

Gårdsnavn er kulturbærere av rang. Navnet i seg selv forteller historie. Flesteparten er svært gamle, og de vitner nesten alltid om en særegenhet som fantes, og ble observert, den gang navnet ble til. På Bjørkestøl må vi tro det har vært mye bjørk da navnet ble tatt i bruk, og at stedet opprinnelig var en 'støl' under en eldre gård. Av gårdsgrensekartet ser vi at modergården må ha vært Moland, i nyere tid kalt Prestegården. Navnene kan være usammensatte, som Trøe, men oftest består de av to eller tre sammensatte ord. De aller fleste stammer fra norrøn tid, eller tidligere. Ofte har tolkingen vært uproblematisk, men i en del tilfeller peker fagfolkene på alternative muligheter.

Gårdsnavn deles gjerne inn i navneklasser etter sisteleddet. De som ender på -stad, som Gladstad, kalles da stad-gårder. Stad tolkes gjerne som bosted, eller sted som kan brukes til bosted. På tilsvarende vis fins land-gårder, heim-gårder og tveit-gårder, for å nevne noen av klassene. Navneklassen har gitt forskerne holdepunkter for datering. Eksempelvis har stad-gårdene i hovedsak vært knyttet til bosetningsekspansjonen i vikingtida. Mange av disse har et personnavn som førsteledd, og gården antas da gjerne å være oppkalt etter "rudkallen", rydningsmannen. Gårder som ender på -tveit viser til at stedet er en utskilt part av en eldre modergård, en rydning som senere ble egen gård. Disse antas å være fra vikingtid eller eldre, og et av de viktigste holdepunktene er at når førsteleddet er et personnavn, er det alltid et norrønt navn, aldri et kristent. Dermed kan de ha blitt ryddet før kristendommen fikk fotfeste.¹⁰

Mange gårds- og slektshistorier viser skrivemåten av gårdsnavnet ved ulike tidspunkt. Etter mitt syn har dette ingen hensikt, fordi det ikke fantes noen rettskrivningsnorm i eldre tider. Presten, fogden og sorenskriveren kunne gjerne skrive én og samme gård på tre ulike måter, minst. Hvilken form som ble valgt, var altså opp til den enkeltes forgodtbefinnende i skriveøyeblikket. For eksempel har jeg funnet fem ulike varianter av Kjöstveit innenfor ett og samme år, 1620. Sorenskriveren brukte formene 'Kiøstued' og 'Kiøftued' (med såkalt skillings-s) i dokumentet som ble utstedt etter en åstedssak på gården.¹¹

Gnr. 31 Bjørkestøl bærer fortsatt i 2013 navnet med rette, i alle fall når det gjelder bjørk.

En av de to bautasteinene ved det forholdsvis store gravfeltet på bnr. 1-2, Kjøstveit.

I lensregnskapene har fogden skrevet ‘Kiøβtued’ i bygsellisten, ‘Køstued’ og ‘Køstuedtt’ i jordeboka, og ‘Kiøβthued’ i landskatten. Året etter satte fogden inn en h etter t’en: ‘Kiøβthued’.¹² Bare unntaksvis er eldre skrivemåter tatt med, for eksempel i de tilfeller der et gjentakende mønster kan kaste lys over talemålsformen.

Standardverket for tolking av gårdsnavn er Oluf Ryghs *Norske Gaardnavne*, som utkom med ett bind for hvert amt i årene 1897-1936.¹³ Selv om noen av Ryghs tolkninger senere har vært omdiskuterte, og andre tolkninger foreslått, er mesteparten gangbar mynt også i dag. En del av den nyere forskningen på området er fanget opp ved bruk av *Norsk stadnamnleksikon*s fjerde og hittil siste utgave fra 1997. Manusutkastene om navnetolkingen er dessuten kommentert av Rune Røsstad, førsteamanuensis i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Agder.

Fornminner

Begrepet ‘fornminner’ er i lovverk og forvaltning nå erstattet av uttrykket ‘automatisk fredede kulturminner’. Vi har likevel valgt å beholde den gamle betegnelsen. ‘Fornminner’ er et innarbeidet begrep, og det er fortsatt vanlig å bruke i faglige sammenhenger. Begrepet omfatter både faste forminner, som gravhauger, hustufter o.l., og løse gjenstander, som steinøkser m.m. Alle faste og løse forminner som er eldre enn 1537, er per definisjon et fornminne/automatisk fredet kulturminne, etter kulturminneloven.

I bygdeboka baseres presentasjonen av forminner på Oldsaksamlingens registreringer som ble foretatt i forbindelse med Økonomisk kartverk. Katalogen for Lillesand kommune utkom i 1989, mens registreringene ble gjort i årene 1978-88.¹⁴ Dernest er Riksantikvarens database ‘Askeladden. Databasen for kulturminner’ benyttet. Denne henter data fra Oldsaksamlingens register, og blir fortløpende oppdatert med nye funn og registreringer.¹⁵ Unntaksvis er også opplysninger fra muntlige informanter, og lokal litteratur, tatt med.

Matrikelopplysninger

Matrikelår	Skyld	Gårdsnummer
1639	5 huder	
1668	4 huder	97
1828	20 daler, 1 ort, 11 skilling	101, løpenummer 193-195
1889	38 mark, 32 øre	13, bruksnummer 1-7

Grunnlaget for beregningen av matrikelskylda, og dens funksjoner, er nærmere omtalt i kapitlet om landskyld, huder og skinn. Det bør leses for å få en bedre forståelse av tabellen ovenfor, der data fra Kjøstveit er lagt inn som eksempel. I framstillingen nedenfor fins en del begreper og navn på kilder som nok vil være ukjente for de fleste. Da vil ordforklaringslisten kunne være til hjelp.

En matrikkel er et offentlig register over jordeiendom. Tabellen viser gårdens skyld og gårdsnummer ved fire tidspunkt: 1639, 1668, 1828 og 1889. Dessuten framkommer løpenumrene til hvert bruk – et system som bare varte fra 1828 til 1889 – og antall bruksnumre gården hadde i 1889-matrikkelen. Den første egentlige matrikkelen er

den som ble iverksatt i 1660-årene. Opplysningene for det første året i tabellen, 1639, er altså ikke hentet fra noen matrikkel. I listen over unionsskatten det året tok man for første gang med gårdenes skyld. Det var nødvendig, fordi et nytt skattesystem utlignet skatten i forhold til landskylda. I 1660-årene pågikk et omfattende arbeid i forbindelse med utarbeidelsen av den første matrikkelen. Alle gårder ble vurdert av ei nemnd. På mange gårder ble da skylda endret, noen steder opp, andre steder ned. I tillegg ble en rekke uskyldsatte boplasser på gårdenes grunn, altså husmanns- og strandsitterplasser, skilt ut og skyldsatt som egne gårder. Også tidligere på 1600-tallet ble en del nye gårder fradelte og skyldsatt. Da ble vurderingen gjort av ei seksmannsnemnd bestående av lagrettemenn, opprettet ad hoc i hvert enkelt tilfelle. De nye gårdene ble dermed skatteobjekter for myndighetene, og tatt inn i jordebøker, skattelister, og matrikkelen fra 1660-årene. Det forekom også at eksisterende gårder på tilsvarende måte fikk endret skyld, lenge før 1660-årene. Særlig i 1640-årene, etter at det nye, skyldbaserte skattesystemet var satt i verk i 1639, fikk en del gårder ny skyld, og da helst lavere. Alle kjente skyldendringer er tatt med i teksten.

Tidlig på 1700-tallet ble det tatt skritt for å utarbeide en ny matrikkel. Man mente at den gamle på flere punkter var i ferd med å bli foreldet. Alle gårdene ble vurdert og registrert, men arbeidet resulterte aldri i noen ny, autorisert matrikkel. Materialet som ble innsamlet, er imidlertid bevart, og det har fått betegnelsen Matrikkelutkastet av 1723. Først mer enn hundre år senere ble den gamle matrikkelen fra 1660-årene avskaffet. I det andre og tredje tiåret på 1800-tallet var matrikuleringskommisjoner i sving over hele landet. Et nytt skyldberegningssystem erstattet huden og skinn med skylddaler, ort og skilling. Dessuten ble nye gårdsnumre tildelt, og nå ble også alle *bruk* innen tinglaget gitt en fortløpende nummerering, kalt løpenummer. I Nedenes amt ble den nye matrikkelen *de facto* tatt i bruk av myndighetene i 1828, ved at protokollen for skatteinnkreving, fogdens kassabok, ble satt opp etter det nye systemet. Selv om matrikkelen formelt sett ble autorisert ti år senere, under navnet Matrikkelen av 1838, har vi valgt å bruke årstallet 1828 i tabellen. Vi lar altså realitetene veie tyngre enn formalitetene. Ordningen med at hvert bruk fikk et løpenummer viste seg snart lite hensiktsmessig. Ved bruksdelinger ble moderbruket gitt bokstaven a etter løpenummeret, mens de fradelte brukene fikk b, c, d osv. Også de siste ble ofte ytterligere oppdelt etter noen år, og da fortsatte man bare utover i alfabetet. Når alfabetet var brukt opp, ble tall satt etter bokstaven, f.eks. a1, a2 osv. Systemet var tungvint, og i 1889-matrikkelen ble hele løpenummereringen avskaffet. En fortløpende bruksnummerering under hver enkelt matrikkelgård kom i stedet. Denne ordningen eksisterer fortsatt. Nye skyldenheter – mark og øre – ble også innført i 1889. Dessuten skulle ikke lenger tinglaget være rammen om nummereringen av matrikkelgårdene, men herredet. Dermed fikk for eksempel Kjøstveit gårdsnummer 13 i Høvåg herred, tidligere hadde den vært nummer 101 i Sands tinglag. Dagens gårdsnummerering stammer fra kommunesammenslåingen i 1962. Alle gårder i Lillesand kommune ble da gitt numre fra 1 til 103.

Matriklene fra 1838 og 1889 ble trykt og publisert allerede i samtida. Listen fra 1639 og matrikkelen 1668 fins bare i håndskrevne versjoner i Arkivverket.¹⁶

Eiendomsforhold

Avsnittet om eiendomsforhold i hvert gårdskapittel handler først og fremst om *generelle* eiendomsforhold, altså om hvilke samfunnsgrupper eller institusjoner som har eid gården gjennom tidene. Detaljene framkommer under 'Eiere og brukere'.

I dag eier de aller fleste eiendommen de bor på, men slik har det ikke alltid vært. Fram til begynnelsen av 1800-tallet fantes mange leilendinger, det vil si folk som leide bruket av eieren. Leilendingsvesenet var riktig nok langt mindre utbredt på Agder enn i de andre landsdelene. Eieren av en leilendingsgård kunne være en privatperson, men var oftere en institusjon, f.eks. staten. I norsk historieskriving har det vært vanlig å dele eierskap til jord inn i følgende hovedgrupper: bondegods (med undergruppene selveid og bortbyggslet), adelsgods, krongods og kirkegods. På 1600- og 1700-tallet ble også mange embetsmenn og byborgere eiere av gårder de ikke selv brukte. Disse regnes gjerne som en egen gruppe, ofte under betegnelsen proprietærgods.¹⁷ Kirkegodset inndeles i flere undergrupper. Dette er nærmere beskrevet i kapitlet 'Jordeiendomsforholdene i eldre tid', og der vises også eiendomsstrukturen på sognenivå i Høvåg og Vestre Moland.

Opplysninger om eierforhold kan finnes i mange kildeaserier, men noen er mer sentrale enn andre. Den eldste bevarte jordeboka er fra 1601. Den ligger i lensregnskapet. Imidlertid er det bare statlig eierskap som vises der. Staten hadde krav på landskyld og bygselavgifter fra utleie av sine gårder. Fra gårder med andre eiere enn staten inntok bare skatt. Jordeboka nevner da bare gårdsnavnet, samt hvor mye hver enkelt gård betalte i leidang, som var den eneste faste, årlige skatten i samtida. I jordeboka skilles det for øvrig mellom "stigtens gods", altså det gamle katolske bispegodset som ble konfiskert ved reformasjonen, og det øvrige krongodset. *Odelsmantallet 1624* for bl.a. Nedenes len fins i trykt utgave fra 1979.¹⁸ Der er private jordeiere blant allmuen oppført sognevis med navn på gårder og skyldparter som hver enkelt eide, både selveid og bortbyggslet gods. *Skattematrikkelen 1647* er også trykt i nyere tid.¹⁹ Den er ordnet på matrikkelgård innen hvert sogn, og viser navn både på eiere og brukere, men ikke alltid hvor mye skyld hver enkelt eide eller brukte. Tittelen *Skattematrikkelen* er for øvrig en moderne konstruksjon. Samtidens betegnelse var "mantall over kontribusjonsskatten", og det ble tatt opp hvert år i perioden 1644-57. I starten skrev man imidlertid bare inn gårdsnavnet, først fra 1647 av ble eiere og brukere spesifisert. Dermed er også kontribusjonsskattlistene fra perioden 1648-57 kilder til eiendomsforholdene.²⁰ Samme ordningsprinsipp er brukt i landkommisjonen 1661, og der er alltid skyldparten til hver enkelt eier og bruker kommet med.²¹

De årlige listene for odelsskatten er sammenhengende bevart fra 1647 og ut dansketida. Begrepet er for øvrig misvisende. Dagens mennesker vil nok helst assosiere 'odelsskatt' med skatt på odelsjord, i betydningen jord man både eide og brukte selv. Men dét er ikke tilfellet, snarere tvert imot. Odelsskatten var en skatt på landskyldinntekter av bortbyggslet jordegods, selv små skyldparter, uavhengig av om man hadde odelsrett til det. Det skulle også betales odelsskatt av bortleid kjøpe- og pantegods. Dette var altså eiendom man ikke selv brukte, men høstet leie av. Oppsettet i listene over odelsskatten endret seg over tid, og det har betydning for hvilke opplysninger vi får om eierforholdene. Fra 1647 til 1689 er listene ordnet etter hver enkelt *eier* av bortbyggslet

En fin visualisering av hvordan hypping med hest foregikk (i Hellevig).

gods. I 1690 ble *gården* valgt som ordningsprinsipp, og slik var det gjennom resten av dansketida. De første årene etter 1690 ble eiere av både selveide og bortbygslende parter tatt med. I perioden 1693-97 førte man bare opp bortbygslende parters eiere, men i 1698 hadde man gått tilbake til oppsettet fra 1690. I 1705 hadde man imidlertid snudd på flisa, fra da av skulle bare de som var *fritatt* for odelsskatten føres opp, altså de selveiende gårdpartene. "Odelsskattmantallet" var altså blitt til et "mantall over fritatte for odelsskatten". Dette oppsettet ble varig.²² Matriklene, som ble omtalt og referert til i forrige avsnitt, utgjør også sentrale kilder. Det samme kan sies om serien av pantebøker, der de tinglyste eiendomsdokumentene er å finne.²³

Jordbruk og husdyrhold

	1665	1723	1761	1845	1865	1875	1939
Korn	6	6	7	10	9	9 ¼	33,3 da.
Poteter	-	-	-	9 ½	16 ½	18 ½	9,7 da.
Hester	2	2	3	3	4	5	8
Storfe	20	13	16	24	25	26	25
Småfe	24	10	16	34	29	11	0

Korn og poteter: utsæd i tønner, 1939: oppgitt i dekar.

Tabellen – igjen har vi brukt Kjøstveit som eksempel – viser utsæden av korn og poteter, samt husdyrbesetningen, ved sju ulike tellinger. Potetedyrkinga kom først i gang omkring år 1800, den var derfor uaktuell i de eldre registreringene. Stor- og småfetalene inkluderer både voksne og ungdyr. Småfeet bestod av sauer og geiter. Enkelte griser

Det store hamskiftet

Det norske landbruket gjennomgikk i andre halvdel av 1800-tallet, og litt inn på 1900-tallet, en gjennomgripende moderniseringsprosess, kjent som "Det store hamskiftet". Begrepet kan tilskrives forfatteren Inge Krokann, og det har med tida fått status som et slags samlebegrep for alle endringene. Landbruket ble for det første mekanisert, ved at slåmaskiner, såmaskiner, treskemaskiner og mange andre redskaper fikk stor utbredelse. Disse var nesten utelukkende basert på hest som trekkraft. Markedsintegrasjon er et annet stikkord. Det gamle samfunnet hadde primært vært basert på et selvforsyningsjordbruk. Nå ble varene i langt større grad solgt på markedet. Den raskt voksende befolkningen var helt avhengig av forsyninger fra bygdene omkring, og bøndene produserte stadig mer enn de trengte selv. Produktiviteten økte, blant annet som følge av alle maskinene, bedre gjødsling, nye vekster og husdyrforedling. Det skjedde også en vektfor skyvning fra åkerbruk mot husdyrhold. Importert korn ble vanligere, samtidig som prisutviklingen gjorde det mer lønnsomt for bøndene å satse på melkeprodukter, særlig melk, men også smør og ost. Det gamle systemet med teigblanding og klyngetun, der alle brukene på en matrikelgård lå samlet i en "klynge", ble de fleste steder oppløst. Jorda ble "utskiftet", slik at hvert enkelt bruk heretter fikk større, sammenhengende innmarksstykker. Dét var ofte en forutsetning for at maskiner kunne tas i bruk. Bygningsstrukturen ble også endret. Fra gammelt av hadde hvert bruk hatt nok så mange, små uthus, som fjøs, løe, stall, badstue, ildhus, vedskjul. Et kjennetegn på disse er at de ofte bare fylte én funksjon. Disse ble etter hvert erstattet av færre, men større uthus med flere funksjoner. De store, ofte rødmalte driftsbygningene som er et vanlig syn på bygdene i dag, kan sies å være et produkt av denne omleggingen. Avviklingen av husmannsvesenet, opprettelsen av landbrukskoler, etablering av organisasjoner, bedre kredittmuligheter og en mer aktiv landbrukspolitikk er andre sider ved det store hamskiftet.

fins i tellingene fra 1845 og utover. De er ikke med i tabellen, men nevnes i teksten. Det gjelder også hønsehølden, som sjelden nevnes i kildematerialet før 1900-tallet. Den kjente statistikeren og forfatteren Jens Kraft skrev om forekomsten av høns i Nedenes amt i 1830-årene: ”disse ere sjældne hos Bønderne”.²⁴

Man bør merke seg at tallene som ble ført i 1600- og 1700-tallskildene ikke nødvendigvis gjenspeiler den faktiske utsæden og besetningen. De var snarere et uttrykk for hva vurderingsmennene anså at den enkelte gård kunne så og fø i et normalår. Fra og med 1845-tellinga er trolig reelle tall på tellingstidspunktet oppgitt, slik instruksjonen lød.

I tabellen skiller det ikke mellom ulike kornsorter. En spesifisering av disse framkommer først fra 1845-tellinga og framover, og fordelingen er da tatt med i brødteksten. Vi vet fra andre kilder at det var bygg og havre, samt en kombinasjon av disse, kalt blandkorn, som ble dyrket i den eldste tida. På 1800-tallet dominerte fortsatt bygg og havre, mens hvete og rug ble dyrket i små mengder. Som nevnt var det alltid bare utsæden man oppga i tellingene. Produksjonen, altså det man kunne høste inn, kan beregnes ved å benytte de forholdstallene som oppgis i takseringsforretninger fra første halvdel av 1800-tallet. Tallene varierer lite fra sted til sted, og vi kan derfor bruke en taksering fra Trøe, lnr. 178, senere bnr. 1, som eksempel. I 1829 kom man til at bruket i alminnelighet sådde ei halv tønne blandkorn i året (1 tønne=138,96 liter)²⁵, og at det da kunne høstes 2 ½ tønne. Dette var riktig nok et lite bruk, med en skyld på bare 3 3/8 kalvskinn, og de som bodde der, fikk hovedsakelig sitt utkomme fra sjøfart. Gjennomsnittsbruket i Høvåg i år 1800 var 10,3 kalvskinn. Man brukte betegnelsen folltall om mengden som ble høstet, sett i forhold til mengden som ble sådd. I eksemplet fra Trøe var folltallet 5, som vil si at det kunne høstes fem ganger mengden av såkornet. Ved samme anledning ble folltallet poteter satt til 8. Ei halv tønne settepoteter ga altså 4 tønner potetavling i året. Disse folltallene ligger svært nær gjennomsnittet for Agder-fylkene i 1845, som er beregnet til 5 for korn og 7 for poteter.²⁶ Jens Kraft ga i 1830-årene uttrykk for et mer optimistisk syn, særlig for poteter, som ”høstes jævnlig 12-16, ja 20-24 foll”. Bygg og blandkorn kunne høstes i 5-8 foll, ifølge Kraft.²⁷ For tidlig nytid, ca. 1500-1800, er det anslått at kornfolltallet lå nokså stabilt på rundt 4 i Norden. Noen økning av betydning kom først etter 1800.²⁸

Kildene til tabellens tall er matrikkelen 1665, matrikelutkastet 1723, gårdbeskrivelse 1761, folketellingene 1845, 1865 og 1875, og jordbrukstellinga 1939.²⁹ Tallene for korn og poteter ble fram til og med 1800-tallet bare oppgitt i utsæd, såkorn, mens 1939-tallene gjelder dyrket areal, oppgitt i dekar.

Skogbruk

Alle gårder har utmark i større eller mindre grad, og skogbruket har for mange hatt stor økonomisk betydning. Da tenkes ikke bare på de kjærkomne inntektene som kom fra salget av tømmer, bark og annet trevirke, men også på at skogen tidligere var en svært viktig del av gårdens selvforsyning. All oppvarming var basert på åpen ild, ikke minst til matlaging. Derfor trengtes mye ved, året rundt. Gårdstunene bestod av stuehus og flere små uthus, som fjøs, stall, låve, badstu og vedskjul. Mange hadde også støylsbuer i utmarka. Alle disse bestod hovedsakelig av tre, og de måtte vedlikeholdes og repareres. Også mange av

Tunet på gnr. 24 Eigeland hadde mange forskjellige hus, større og mindre.

gjenstandene på gården kunne lages av materialer fra egen skog, som redskaper i uthusene, og mye av husgerådet ”innenstokks”. I kystbygder som Høvåg og Vestre Moland gikk det også mye trevirke med til sjørelatert virksomhet, som bygging av båter og skuter, skipsutstyr, fiskeredskaper, bryggeanlegg, sjøbuer m.m.

De eldre kildene har svært knappe og omtrentlige vurderinger og beskrivelser av skogen. Vi må ofte nøye oss med formuleringer som ”skog til gårdsbehov”, eller ”litt smålast av eik og furu”. Dessuten er kildene tendensiøse, i den forstand at det vanligvis lå skattemessige motiver til grunn for dem. Matrikler og andre statlige registreringer var myndighetenes verktøy til utskrivning av skatter og avgifter. Dermed hadde bøndene en egeninteresse av å framstille forholdene dårligere enn de egentlig var. For Agder-bøndene hadde det stor betydning at salg av eikelast til utlendinger var forbudt etter 1602, særlig fordi tre fjerdedeler av all norsk eik vokser i vår landsdel. Svært mange må ha trosset forbudet. Mange fikk bøter, men det var trolig enda flere som solgte uten at det ble oppdaget.

Den eldste kilden som gir en vurdering av skogene er fra 1632, men der er bare et fåtall av gårdene med, nemlig de som helt eller delvis var eid av staten.³⁰ Staten hadde beordret en kartlegging av eikeskogene i Agder og Rogaland med tanke på bygging av marineskip. Opplysningene som gis om hver skog er imidlertid svært knappe. I landkommisjonen 1661, som er omtalt i tidligere avsnitt, skulle alle gårdene vurderes, også med hensyn til skogen. Som vanlig er informasjonsgraden svært lav. ”Skog til brendefang” og ”skog til husbehov” går igjen. Tresorter nevnes bare unntaksvis. Det samme gjelder i matriklene 1665 og 1668, samt i matrikkelutkastet 1723. For de benefiserte gårdene, det vil i vårt tilfelle si gårder som hørte til presteembetene, har vi en mer utførlig vurdering fra 1735. I henhold til instruksjonen gis opplysninger om tresorter, skogens utstrekning, navn på tilgrensende gårder, og det viktigste: en vurdering av skogens daværende tilstand. Bare gårder der presteembetet var største partseier, og dermed bygselrådige, har fått en utførlig beskrivelse. Der hvor presten bare høstet inntekter av en mindre landskyldpart, og ikke hadde rettigheter i skogen, gis ingen omtale ut over hvem som var eier(e).³¹ En innberetning fra bondelensmennene til fogden i 1761, basert på opplysninger fra bøndene selv, omfatter alle gårdene. Vurderingen omfatter ”herligheder af Fiskerie, Saug og Møllebrug, Skoug og Udmark”. Vi får greie på om skogen bare er til husbehov, eller om det også kan selges noe. Tresorter nevnes ofte, men ikke alltid. Eik og furu går igjen. I Vestre Moland er også tatt med skogenes utstrekning, oppgitt i mil og fjerdinger, eller kvartmil. En norsk landmil var den gang lik 18000 alen, tilsvarende 11,3 kilometer. Det er ikke gjort i Høvåg, så her har altså de to bondelensmennene hatt noe ulik praksis. Vi har valgt å betegne denne kilden ’Gårdbeskrivelse 1761’, slik den er kalt i Statsarkivets katalog. I originalen kalles den bare ”Mandtal over...”. Noe manntall i vår betydning av ordet er det imidlertid ikke, da verken oppsitterne eller andre personer er navngitt. Heller ikke antallet av beboere er med her.³² Deretter må vi fram til 1780-årene før vi igjen får en vurdering av skogene. To oversikter, fra henholdsvis 1785 og 1789, ble utarbeidet av bondelensmennene og sendt til fogden. Alle gårdene er med. Det er brukt håndskrevne tabeller, med kolonnenavn etter instruks. Hver gård har én linje for hvert bruk, med oppsitterens fornavn og patronymikon, brukets skyld, tresorter fordelt på kolonnene ”eik”, ”furu”, ”gran” og

”løv”, deretter ”beskaffenhet”, altså en kort vurdering, og til slutt om man har ”hugget til upligt eller ei”. Furu fantes på alle bruk, eik på de fleste, andre løvtrær på om lag halvparten, mens ingen hadde gran. Vurderingen er av noe ulik art i de to sognene. I Høvåg har lensmannen klassifisert alt som ”storskog” eller ”smaaskog”, hvorav det siste var klart vanligst. I Vestre Moland er nyansene noe større. På enkelte gårder der var skogen ”udhuggen”, ellers finner vi ofte uttrykkene ”smaa vexter skoug”, altså småskog i framvekst, og ”gammel skoug og grøde”. Ingen hadde hugget ”til upligt”, dvs. mer enn skogen kunne tåle, med unntak av noen få steder i Vestre Moland der skogen var uthugget. Som nevnt er alle opplysningene gitt på bruksnivå, men i bygdebøkene har vi bare tatt med dataene på gårdsnivå fra denne kilden.³³

Jordbrukstellinga 1939 er derimot ikke benyttet når det gjelder skogbruksarealer, selv om slike data ble utfylt på tellingsskjemaene. Grunnen er at de oppgitte tallene i de fleste tilfeller er åpenbart upålitelige. Brukerne ble bare gitt to kategorier for produktiv skog på skjemaet, ”produktiv barskog” og ”produktiv løvskog”. I denne delen av Agder, hvor blandingsskog var og er det vanlige, må brukerne ha blitt stilt overfor en nærmest umulig oppgave. Tallene de oppga bærer preg av å være omtrentlige anslag. Heller ikke totalarealet har man hatt noen god oversikt over. De aller fleste eierne har nemlig oppgitt svært runde tall, av typen ”50 dekar barskog, 100 dekar løvskog”, (Flesi, bnr. 2). Ettersom runde tall er gjennomgående i denne tellingen, har vi latt være å benytte den, og i stedet tatt med data fra en noe yngre kilde, *Norges bebyggelse*.

Norges bebyggelse fra 1953-55 har arealoppgaver over samlet areal produktiv skog på hvert bruk.³⁴ Påliteligheten ser gjennomgående ut til å være noe bedre her enn i 1939-tellinga, ettersom tallene er mindre runde. For en del gårder har vi dessuten skogbruksopplysninger i rapporter fra gårdsbesøk som tidligere formann i bygdeboknemnda, Olav Dahl, gjennomførte i perioden 1992-94. Disse rapportene ligger i bygdebokarkivet og er ikke publisert. Dagens målemetoder har muliggjort et helt annet presisjonsnivå for arealoppgaver enn tidligere. Norsk institutt for skog og landskap har i dag søkbare arealoppgaver for hvert gårds- og bruksnummer, fritt tilgjengelig på internett. Interesserte kan selv søke opp en rekke ulike typer skogsbruksdata på nettsiden som er oppgitt i fotnoten.³⁵

Sagbruk

Den norske sagbruksdriften, der Agder sammen med Østlandet utgjorde kjerneområdet, var svært viktig for statsøkonomien i dansketida. Trelast var Norges største eksportvare, målt i utførselsverdi, og den danske staten visste å få fatt i sin del av kakestykket, først og fremst gjennom toll. Men også selve saga var et skatteobjekt. Listen over statlige inngrep i sagbruksdriften er lang, og vi skal ikke ta alt med her. I landskatten, som er bevart fra 1610 og framover, er det i begynnelsen betalt en fast sagskatt på 2 riksdaler av hver ”flomsag”, og 1 riksdaler for hvert hundre bord som var skåret. På 1600-tallet, og iallfall fram til midten av 1700-tallet, regnet man ti tylfter på hvert hundre, og hver tylft var tolv bord. Dermed var ”hundre” egentlig 120, eller ”storhundre” som det gjerne ble kalt. Skattesatsene økte etter hvert, og var rekordhøye i krigsårene på 1640-tallet. I 1649 besluttet man at alle sager i stedet skulle skattetakseres til et årlig beløp. Skatten på sag og skurd ble rundt

Sag på Vestre Vallesverd som ikke lenger er i bruk. Den eneste privilegerte saga i Høvåg på 1600-tallet lå i dette området.

1670 omgjort til en produksjonsavgift på 24 skilling for hvert storhundre bord. Satsen stod ved lag helt fram til 1816. Deretter var satsen 4 skilling pr. tylft.³⁶

De aller fleste sagbrukene i Høvåg og Vestre Moland var eid av gårdens oppsittere, bøndene selv. Andre steder i landet kom embetsmenn og byborgere tungt inn på eiersiden utover 1600-tallet, men det skjedde i liten grad her. Vi finner imidlertid en sogneprest, ei presteenke og to med borgerskap i Kristiansand, blant sageierne i 1685. Den ene borgeren var imidlertid født, oppvokst og bosatt på Tingsaker, der saga hans lå. Han tok nok borgerskap for å kunne eksportere sagskurd på lovlig vis. Ifølge byprivilegiene 1662 skulle nemlig ”trelasthandelen hos borgerskabet alene forblive”. Sageiere uten borgerskap måtte selge til byborgerne, som igjen solgte til utlendingene. Det siste salgsleddet ga mest inntekter.

Det største statlige inngrepet i næringen noensinne kom i 1688. Da ble antall sager i det sønnafjelske Norge halvert, det samme ble sagskurden. ”Sagbruksprivilegiene” innebar at bare sager med spesiell tillatelse – privilegier – heretter kunne skjære for salg. De øvrige fikk nå bare sage til eget bruk. Bakgrunnen var for det første at myndighetene ønsket en lavere produksjon, dels fordi man fryktet ytterligere avskoging, og dels for å øke prisnivået. En høy produksjonstakt i årene før hadde presset prisene ned. Men inngrepet må også ses i lys av privilegiepolitikken staten førte til fordel for borgerskapet i byene. De fleste sager som ble gitt privilegium, var eid av borgere eller embetsmenn, mens bondesagene for en stor del ble nedlagt. Og selv om bondesageiere på Agder kom bedre ut av det enn sine standsfeller på Østlandet, relativt sett, hadde privilegiene en klar sosial slagside også i vår landsdel. Vestre Vallesverd sag var den eneste saga som fikk privilegium i Høvåg. I Vestre Moland gjaldt det tre, de lå på Øvre Tingsaker, Nedre Tingsaker og Kaldvell. Fra begynnelsen av 1700-tallet ble det imidlertid åpnet opp for at flere kunne få privilegier, på visse vilkår. Flere sager ble da bygd, både i Høvåg og Vestre Moland. Fra midten av århundret ble det også utstedt bevillingsbrev til ”u-privilegerte” sager. Disse kunne bare selge internt i bygda, samt skjære til eget bruk.

En for oss heldig effekt av den dansk-norske statens interesse for sagbruksnæringen, er at det fins mye kildemateriale om den. Landkommisjonen 1661 og matriklene er lite informative i forhold til andre kilder, de nevner stort sett bare *om* sag fins. Viktigere er kongebrevene på privilegerte sagbruk. De ble opplest på tingene – tinglyst – og innført i panteboka i fulltekst. Sagbrukskommisjonen, som var i sving fram mot privilegiene i 1688, har etterlatt seg et betydelig materiale. Det fins i Riksarkivet.³⁷ Fogderegnskapene står imidlertid i en særklasse som kilde til sagbruksnæringen. Årlig ble det ført lister over hver enkelt sags tillatte sagskurd, faktiske skurd, salg og beholdning. Etter hvert måtte sageierne levere skriftlige ”selvangivelser” for siste års drift. Disse ligger som vedlegg til fogderegnskapene. Materialet er omfattende, og vi har måttet gjøre et utvalg. I bygdeboka er derfor benyttet de fleste årganger i annen halvdel av 1600-tallet og fram til 1715, deretter spredte årganger gjennom 1700-tallet.³⁸ Fogden førte også en kassabok. Den inneholder sagenes skattebeløp, både det utskrevne og det faktisk innbetalte. Sammenhengende serier av kassabøker er bevart fra 1718 av, og i bygdebokarbeidet er benyttet årganger til og med 1863.³⁹ Tidlig på 1800-tallet ble det avholdt besiktigelsesforretning på en del sager. Det gjaldt særlig de uprivilegerte sagene, som etter

Anders Bjørnholmen studerer rester etter ei typisk 'udekvern' i Steindalsbekken.

Utsnitt av skatteliste over kverner i Høvåg og Vestre Moland fra 1621 - 22. Lensregnskapene for Nedenes len 1621/22, kvernskatliste, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

en lovendring i 1818 kunne søke om statusendring til eksportsag. Forutsetningen var at tømmeret kom fra egen skog. Besiktigelsene ble vanligvis innført i ekstrarettsprotokollene. Etter at sagsbruksprivilegiene og kvantumsbegrensningene ble helt avviklet i 1860, er det naturlig nok langt mindre kildemateriale å finne i offentlige arkiver. Paradoksalt nok vet vi derfor mest om sagenes oppkomst og utvikling i dansketida, og langt mindre om avviklingsfasen. De gamle oppgangssagene, som hadde vært basert på vannkraft, ble i annen halvdel av 1800-tallet ofte erstattet av dampdrevne sager. Sager med sirkelblad, sirkelsager, erstattet de gamle, avlange sagbladene som ble brukt i oppgangssaga. De fleste bygdesagene ble avviklet i løpet av første halvdel av 1900-tallet.

Kvern

Nesten alle gårder hadde ei kvern i eldre tid, så sant det fantes en bekk på eiendommen. Bekkekverner ble gjerne kalt 'udekvern'. De som ikke hadde tilgang på en slik, måtte male kornet sitt på ei håndkvern, ei "innekvern". Bekkekvernene var ikke utsatt for det samme harde beskatningstrykket som sagene, derfor fins det heller ikke like mye kildemateriale om dem. Det begrenset seg til ekstraskatter innimellom, samt en mindre, årlig avgift fra midten av 1770-årene og utover. De største kornmøllene ble imidlertid taksert til et årlig skattebeløp fra 1689 av. Det gjaldt to møller på Tingsaker, og to på Kaldvell.⁴⁰

De eldste kildene til kverndriften er to skattelister i lensregnskapene, henholdsvis fra 1621 og 1623. En halv riksdaler ble skrevet ut på hver kvern, for hvert av de to årene.⁴¹ I Høvåg fantes da 12 kverner, i Vestre Moland åtte. Vi kan se av landkommisjonen 1661, matriklene 1665-68, matrikkelutkastet av 1723 og gårdbeskrivelse 1761, som alle er referert i tidligere kapitler, om en gård hadde kvern eller ei. Ingen av disse kildene gir nærmere opplysninger om selve driften. Innbetalte avgifter er ført i fogderegnskapene og fogdens kassabok. For å finne ut hvor kverna var lokalisert, må vi enten søke opp eventuelle fundamentrester i terrenget, eller vi kan være heldige og finne beliggenheten nevnt i delingsforretninger eller utskiftninger fra 1800-tallet. Kvernene lå vanligvis der hvor bekkens vannfall var størst, det ga jo mest kraft til å drive kvernhjulet.

Sjøfart

"Sjøen var som den store arbeidsmarka for folket her, der var alltid ein plass å få, og der fekk dei innkomene sine. Der var dei store voner som kveikte ljose draumar i hugen om framtida. Der var eventyret. Om sjøen var det unggutane drøynde så snart dei voks til. Og om den var det dei gamle "sjøulkane" rødde når dei fortalde om hendingane på langfart. Mykje kunde henda der ute, og ikkje alle kom heimatt. Men gjekk det godt, arbeidde dei seg med åra fram til god velstand".⁴²

Sitatet, som er hentet fra Johannes Kornbrekkes innledning til kapitlet om Høvåg i *Norges bebyggelse*, rommer i et nøtteskall mye av sjøfartens betydning i eldre tid, ikke bare på det økonomiske planet, men også på det kulturelle. At de fleste menn, og gutter over 16 år, er titulert som sjømenn i folketellingene i 1865 og 1875, er kanskje ikke så overraskende. Årene fra 1850 til 1875 var Norges og Agderkystens gullalder i internasjonal skipsfart. I løpet av denne perioden oppnådde landet vårt en posisjon som verdens tredje største sjøfartsnasjon målt i tonnasje, bare overgått av stormaktene Storbritannia og USA. Nedenes

amt generelt, og Arendal spesielt, stod i en særklasse som landets sjøfartssentrum. Agder-kysten, og da særlig østre del, har verken før eller senere hatt en tilsvarende posisjon i norsk økonomi. Gullalderen var imidlertid et seilskipsfenomen, både for Norge og Agder. Da dampskipene kom for fullt, hang verken landet eller regionen med i konkurransen, og Agder-kysten tapte mest, relativt sett.⁴³ Først i mellomkrigstida ble Norge igjen en stor internasjonal aktør, da særlig knyttet til olje- og tankfart. Agder var med der også, men landsdelen gjenvant aldri posisjonen den hadde hatt under seilskipsæraen på 1800-tallet.

Utviklingslinjene som er beskrevet ovenfor, er velkjent stoff, og det meste er pensum for elever i videregående skole. Langt mindre kjent er den tidligere sjøfartshistorien. I Høvåg og Vestre Moland var svært mange unge menn mellom 15 og 30 år til sjøs, ikke bare under gullalderen, men også på 1700-tallet, og til dels enda tidligere. Arbeidet med bygdebøkene har avdekket at svært mange unge arbeidet for det hollandske ostindiske kompaniet, VOC, som var verdens største foretak i samtida. I arveskiftene ble det vanligvis opplyst om hvor alle arvtakerne befant seg da skifteforretningen fant sted. Unge menn var svært ofte ”på sjøfarten fra Holland”, ”på Ostindia-farten”, eller kort og godt ”til sjøs”. I tingbøkene fins mange innførsler om sjømenn som døde underveis. For å få ut arven måtte de etterlatte kunngjøre dødsfallet på tinget. Dødeligheten blant VOC’s sjømenn var mye høyere enn ellers. Det fortelles at selskapets sykehus i Kappstaden (Cape Town), det viktigste støttepunktet underveis, hadde gitter foran alle vinduene. Hensikten var ikke å holde inntrengere ute, men å hindre pasientene i å rømme.⁴⁴ En innleggelse der ble nemlig regnet som en bortimot sikker død. Dødeligheten på ostindiafarten var i det hele tatt svært høy, men det var også lønningene, sett fra Norge på 1700-tallet. Månedslønna i VOC var gjerne på nivå med en hel årslønn hjemme i Norge, ofte enda høyere.⁴⁵

En undersøkelse har estimert antallet av norske sjøfolk i VOC til 11000, bare på 1700-tallet. I hele tidsrommet 1633-1794 var Hordaland (gitt dagens fylkesstruktur) fylket som rekrutterte flest, nesten en av fire nordmenn kom derfra (23 %). Vest-Agder var en god nr. 2 med 17 %, mens Aust-Agder deler fjerdeplassen med Oslo, så vidt forbigått av Trøndelag, med hhv. 8, 8 og 9 %.⁴⁶ Agder-fylkenes andel var mer enn dobbelt så stor som deres andel av den norske totalbefolkningen skulle tilsi, og må tilskrives geografisk nærhet og lange handelstradisjoner med Holland. Arbeidsvandringen dit var både av midlertidig og permanent art, og det foregikk en storstilt emigrasjon fra Agderkysten til Holland, ikke bare av sjøfolk, men også av tjenestejenter og andre grupper.⁴⁷ Hvor mange av sjømennene som kom fra våre bygder, er ikke mulig å anslå uten en tidkrevende sammenstilling av ulike kildetyper.

I Høvåg og Vestre Moland var sjøfarten av stor økonomisk betydning til langt ned på 1700-tallet. Mange var sjøfolk i en årrekke, og yrket var hovednæring for unge menn i alderen 15 til 30 år. Å være sjømann kan like gjerne ses som en livsløpsfase som et yrke. I norsk historieskriving har det ofte vært hevdet at både gutter og jenter mellom 15 og 30 år var i tjeneste på en annen gård enn foreldrenes, og at dette var en viktig del av sosialiseringen. Når det males med bred pensel over norgeskartet kan muligens påstanden være dekkende, men i våre bygder var det definitivt ikke slik. Her var bare jentene i tjeneste, mens guttene var til sjøs. Eller om man vil: guttene var i en annen form for tjeneste – *til sjøs*. Unntak

Partsrederier

I seilskutetida var 'partsrederiene' vanlige på sørlandskysten. Denne egalitære eierstrukturen innebar at mange interessenter gikk sammen om å finansiere ett skip, og delte utbyttet. I folketellingene fra annen halvdel av 1800-tallet er mange i Høvåg og Vestre Moland oppført som "skipsredere", nesten alltid i kombinasjon med annen næringsvei, særlig gårdbrukeryrket. De færreste var skipsreder i moderne betydning av ordet. 'Partsreder' gir større mening for oss. At dette systemet var så utbredt, medførte en overrisingseffekt utover på bygdene og nedover i de sosiale lagene. Avkastningen av sjøfarten var altså ikke bare forbeholdt de rikeste. Partsrederiene bidro tvert imot til å fremme den egalitære samfunnsstrukturen som har satt sitt preg på landsdelen fram til i dag. Men egaliteten har selvsagt flere årsaker enn bare eierstrukturen i skipsfarten på 1800-tallet.

Hans Jørgen Larsen fra Vallesverddalen var eier av denne partsandelen på 2/98 som er signert 1. juli 1890.

Jakta "Inga" ble blant annet brukt som vedskute, her ved Langholmen på Østre Vallesverd ca. 1910.

fins selvsagt, men de er heller få.

I folketellinga 1801 fins 22 skipper, 10 styrmenn og 133 matroser. Om lag halvparten av skipperne og styrmennene er oppgitt med annet yrke i tillegg, oftest gårdbruker eller strandsitter.⁴⁸ Lillesand (tettstedet) hørte den gang til Vestre Moland sogn, og er med i tallene. I 1845 talte man opp 25 skipper og 195 "Søefarende". Skipperne var jevnt fordelt mellom Høvåg og Vestre Moland, henholdsvis 12 og 13, mens det var flere andre sjømenn i Høvåg, henholdsvis 112 mot 83. Lillesand var da skilt ut som eget ladested, og er ikke tatt med her. I denne tellinga oppførte man kun ett yrke pr. person. Folketallet var da nokså likt i de to sognene. Høvåg hadde 1520, mens Vestre Moland hadde 1580 innbyggere. I de neste tjue årene økte antall sjøfolk langt raskere enn folketallet. I 1865 fantes 97 skipper, 61 styrmenn, 111 matroser, og 276 som bare klassifiseres som "sjømenn".⁴⁹ Tallene omfatter både de to landsognene og ladestedet. For mange ga sjøen bare en kombinasjonsbeskjeftigelse i tillegg til gårdsdrift, men de som seilte i langfart var ofte ute i årevis.

Parallelt med langfarten gikk det også for seg en utbredt skutefart på Danmark, særlig Nordjylland. I de skriftlige kildene lar den seg spore langt ned på 1600-tallet, så dette var en gammel tradisjon. I unionstida med Danmark ble dette regnet som innenriksfart, og "Nedenesprivilegiene" ga folk uten byborgerskap rett til å utføre trelast, og ta med korn, og etter hvert andre varer, i retur. Den vanligste båttypen i denne farten var jakt, et nokså lite, en-mastet seilfartøy. Jaktene ble vanligvis ført av eieren selv, og mannskapet bestod gjerne bare av et par unggutter.

Sjøfarten har satt spor etter seg i flere kildetyper. Bare noen av dem er benyttet i gårds- og slektshistorien, som ikke kan gi sjøfarten den plassen næringsveien fortjener. Det må komme i en bredere anlagt samfunnshistorie for eldre tid, som forhåpentligvis vil bli skrevet om ikke så altfor mange år. Når det er sagt, vil mange gårdskapitler ha nokså fyldige avsnitt om sjøfart og sjøfolk, men da på helt lokalt nivå, innen rammene av matrikelgården. Av de mest benyttede kildene er folketellingene, skiftene og tingbøkene alt nevnt. Andre kilder som ofte går igjen er de eldre manntallene, og "skipper- og styrmannsskatten" i fogderegnskapene. Også en del andre kildeserier er benyttet, disse vil framgå av notehenvisingene.

Fiske

Folketellingene i 1801, 1845 og 1865 viser at yrkesfiskeriet var lite utbredt.⁵⁰ I 1801 ble ingen oppført med fiske som eneyrke, men 13 nevnes som fiskere i kombinasjon med annet yrke, som gårdbruker, strandsitter eller matros. Av disse hørte 11 hjemme i Vestre Moland og to i Lillesand. I Høvåg nevnes ingen. Det er imidlertid grunn til å tro at fiske var minst like utbredt som tilleggsnæring der som i Vestre Moland. I folketellinga 1865 er nemlig fisker vanligere som yrkesbetegnelse i Høvåg enn i nabosognet, det gjelder både som eneyrke og kombinasjonsyrke. Trolig har man ikke tatt bryet med å føre opp fiskeri som tilleggsyrke i 1801, selv om det må ha eksistert, iallfall i noen utstrekning.

Til forskjell fra folketellingene i 1801 og 1865, oppgir tellinga i 1845 kun ett yrke for hver person. Det ferdigtrykte skjemaet hadde rubrikken "fisker" som et av yrkesalternativene, og i de tilfeller der folk hadde to eller flere beskjeftigelser, må rapportørene ha bedt om å få oppgitt

Makrellfiske med not i Ulvøysund i 1942.

bare ett, og da trolig den som veide tyngst økonomisk. En mulighet er at rapportørene selv stod for vurderingen. Resultatet for oss er uansett at noen av de ti fra Høvåg og fire fra Vestre Moland som ble rapportert som ”fisker”, kan ha hatt andre yrker i tillegg.

Et søk på yrkesbetegnelsen ”fisker” i folketellinga 1865 gir 50 tilslag. Tallet inkluderer både de to landsognene og ladestedet Lillesand, og fiske som eneyrke og kombinasjonsyrke. Bare sju av de 50 bodde i Lillesand, og alle disse hadde fiske som eneste yrke. I Høvåg nevnes ti med fiske som eneste næringsvei, mens 23 hadde det i kombinasjon med annen virksomhet. I Vestre Moland var tallene langt lavere, hhv. seks og fire. Heltidsfiskerne var konsentrert på steder som Ågerøya, Tronderøya, Haugevig og Flørenes, samt Lillesand. Der fiske nevnes som kombinasjonsyrke, er det oftest sammen med betegnelsen gårdbruker eller husmann. De 50 treffene på fiskeryrket kommer imidlertid helt i skyggen av sjøfart. Den samme folketellinga gir 276 tilslag på sjømann, 111 på matros, 97 på skipper og 61 på styrmann. Også disse tallene omfatter både eneyrke og kombinasjonsyrke. Selv los forekommer hyppigere enn fisker, med 71 tilslag.

Gårdene med de beste laksefiskeriene måtte betale en årlig avgift fra 1682 til 1801. Denne ble kalt ”lakse- og vadrettsfiskeriets avgift”, og ble innkrevd med differensierte beløp fra gård til gård ut fra hvor godt laksefisket ble ansett for å være i et normalår. Beløpet som hver gård måtte ut med hvert år, lå imidlertid fast. I Høvåg ble Hæstad, Ytre Årsnes, Ribe, Randvig og Blikssund lignet for denne avgiften. I Vestre Moland gjaldt det Skalle, Østerøya, Nedre Stutti og Bergshaven. De to sistnevnte, samt Hæstad, betalte en halv riksdaler i året, mens resten betalte det dobbelte.⁵¹

Fra 1675 og fram til lakse- og vadrettsavgiften ble innført i 1682, betalte en del gårder årlig fisketiende med beløp som varierte fra en ort til en riksdaler. Det gjaldt de samme som senere betalte lakseavgift, med unntak av Nedre Stutti. Men også Sævig, Flørenes, Berge, Sangereid og Øvre Stutti betalte tiende.⁵²

Bruksdelinger

Et bruk, gårdsbruk, var for det første et bo- og arbeidsfelleskap, som oftest for en kjernefamilie. Husstanden bestod som regel av mann, kone og barn, og gjerne ei tjenestejente. I tillegg kunne eldre eller uføre slektninger holde til i huset for kortere eller lengre tid. For det andre utgjorde bruket et eget skatteobjekt. Bruket var ”særskilt matrikulert”, noe som innebar at det var taksert på skyld, og innført i myndighetenes skattelister og kassabøker. Noen gårder, og da gjerne de minste, bestod av bare ett bruk. De fleste hadde imidlertid to eller enda flere.

Antall bruk økte i takt med folkeveksten. I eldre tid skjedde bruksdelingene i minnelighet mellom de involverte eierne og brukerne. Offentlig delings- og skyldsettingsforretning ved bruksdelinger ble innført ved en forordning i 1764. Ei nemnd av lagrettemenn tok forholdene i øyensyn og ble enige om hvordan skylda på det opprinnelige bruket skulle fordeles på de nye enhetene. Et delings- og skyldsettingsdokument ble skrevet av sorenskriveren eller hans fullmektig. Det ble beseglet av lagrettemennene, tinglyst, og siden innført i panteboka og panteregisteret. Originalen ble deretter sendt tilbake til oppsitterne. Man antar at forordningen bare fikk begrenset gjennomslag i praksis, om en ser landet under ett. En ny forordning i 1813 fikk trolig større virkning.⁵³ Hvordan forholdene var i området som

Inga Johannessen med fiskestang på Trøe ca. 1910.

Fogdens kassabok 1714. Den første gården som oppføres i Høvåg sogn er Vestre Øresland, og den øverste brukeren er Åge (”Aage”). Venstre kolonne viser utlignede skatter, mens innbetalte skatter står til høyre. Den 30. oktober hadde Åge betalt årets skatter, i alt 4 riksdaler, 1 ort, 6 skilling.

Rentekammeret, fogderegnskaper. Kassabok for Sands skipreide 1714, Riksarkivet.

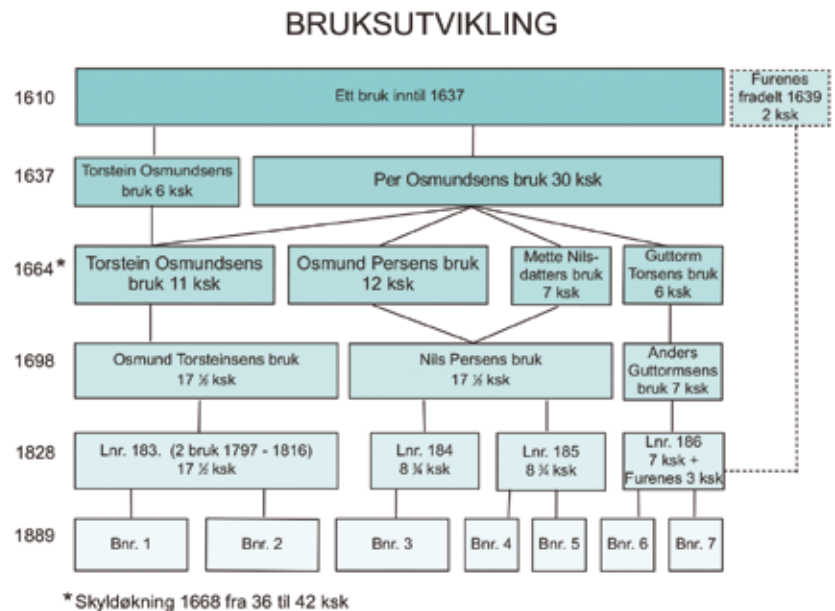
Foto: Terje Sødal

i dag utgjør Lillesand kommune, er ikke systematisk undersøkt. Arbeidet med bygdeboka har likevel vist at en god del offentlige bruksdelinger fant sted i tida mellom 1764 og 1813. Et eksempel på en tidlig delings- og skyldsettingsforretning, i 1795, er utførlig beskrevet i kapitlet om Vestre Vallesverd.

Bruksdelinger forekom i alle de fire hundreårene bygdebøkene omfatter, men intensiteten var klart sterkest rundt midten av 1800-tallet. Det skyldes dels den sterke befolkningsveksten, og dels at det da ble lettere å skaffe alternativt levebrød, oftest i sjøfarten, men også i andre næringsveier. De nye ”brukene” som da oppstod, var ofte bare hustomter med lite eller ingen jord. Særlig gjaldt det boplasser langs kystlinja og på øyene.

Den eldste tida, 1600-tallet, byr på størst utfordringer. Bruksutviklingen må da ofte søkes rekonstruert ved hjelp av ulike kildetyper. De viktigste er skattelister, landkommisjonen 1661, matriklene 1665-68 og manntallene 1664-66. Best dokumentert er de statlig eide gårdene, krongodset. Bygselslistene i lensregnskapene, avløst av fogderegnskapene fra 1662 av, inneholder betaling av bygselsavgiftene, det vil førstebygsel og tredjeårstake. Den første betalte man kun én gang, når man overtok bruket, mens den siste ble betalt hvert tredje år. Både oppsitternes navn, og skylda enhver brukte, er nevnt i de fleste tilfeller. Dermed kan vi følge bruksutviklingen i detalj. I noen få år, fra 1645 til 1661, ble også bygselspengene av kirkelig eide gårder ført inn i lensregnskapene. Selv om inntektene gikk til driften av de lokale kirkebyggene, var staten formelt sett eier. For de bondeide gårdene, og dem var det jo flest av, kan det være langt vanskeligere å skaffe oversikt over bruksdelinger i tida før 1718. Enkeltstående årganger av fogdens kassabøker er bevart fra årene før 1718, det gjelder 1698, 1705 og 1714.⁵⁴ En mer fullstendig dekning gir odelskattlistene, som fra 1698 av gir oversikt over selveid gods. Slikt gods var fritatt for odelskatt. Denne kilden er nærmere omtalt ovenfor under Eiendomsforhold.

Bruksutviklingen er lettere å følge fra 1718 og framover. Fra det året er fogdens kassabøker bevart. Når nye bruk oppstod, fikk de sin egen side i kassaboka. I den var det ofte noen års etterslep, men vi kan

Bruksutviklingen på gnr. 55 Vestre Vallesverd.

benytte panteregistre/pantebøker for å finne det nøyaktige tidspunktet for delingen. Her er det viktig å være klar over at det gjerne gikk noen år fra bøndene rent faktisk delte bruket, og til delingsforretning ble avholdt. Realitetene kom altså vanligvis før formalitetene. Fogdens kassabøker, og pantebøkene, er hovedkildene til bruksdelinger på 1700- og 1800-tallet. Kassabøkene er gjennomgått fram til 1863, mens panteregistre og pantebøker er benyttet også for senere tid. Disse ble etter hvert avløst av grunnbøker og tinglysingsregistre. Lenge var det underrettene som administrerte grunnbøkene, for få år siden ble dette overtatt av Kartverket.

En figur over bruksutviklingen er tatt med for hver gård, med unntak av gårder med svært få bruk. I figuren får man et visuelt inntrykk av bruksdelingene. Man ser straks hvilke eldre bruksenheter de nyere er utgått fra. På den måten kan det enkelte bruks "forhistorie" følges tilbake til 1600-tallet. Det er *gårdsbrukenes* utvikling som framkommer. Nyere fradelinger av hus- og hyttetomter er ikke tatt med i figuren.

Utskiftninger

Begrepet 'utskiftning' har historisk sett hatt to betydninger. Den eldste kan beskrives som 'oppheving av fellesskap'. På 1800-tallet, og senere, ble begrepet fortrinnsvis brukt om prosesser der de enkelte bruk på en gård fikk samlet sine tidligere spredte åker- og engteiger til større, sammenhengende innmarksområder. Dette er den andre betydningen av begrepet.

I eldre tid, 1600- og 1700-tallet, var det oppheving av fellesskap i utmarka som kunne være aktuelt. Det var da vanlig at alle brukene på en gård disponerte utmarksressursene i fellesskap. Det var særlig tre typer ressurser som var viktige: skog, beite og førsanking. Skogen fikk etter hvert en meget stor økonomisk betydning, som nevnt ovenfor. Men også de andre utmarksressursene ble viktigere i takt med folkevekst og bruksdelinger. I sommerhalvåret ble husdyrene ført til beitesteder i utmarka. Denne driftsformen er et særtrekk ved det norske husdyrholdet i eldre tid, og helt avgjørende for at husdyrholdet i vårt land kunne ha så stort omfang, sett i relasjon til forholdene ellers i Europa. Det skyldtes nettopp at Norge var så rikt på utmarksressurser. Men med et folketall i 1850 som var ti ganger høyere enn i 1550 – i et land der jordbruksøkonomien fortsatt var dominerende – sier det seg selv at presset på ressursene var blitt et helt annet. En utmarksutskiftning kunne omfatte alle, eller bare en eller to av disse ressursene.

Så til den andre betydningen, oppheving av teigblanding. Fra gammelt av var det vanlig at innmarka var sterkt oppstykket, både fysisk og bruksmessig. Det var gjerne flere, for ikke å si mange, åker- og engstykker i nærheten av husene, og hvert av disse var gjerne delt inn slik at hvert bruk hadde sine spesifikke stykker, kalt teiger. Oppstykkingen ble forsterket når det ble etablert nye bruk. Fra begynnelsen av 1800-tallet ønsket myndighetene, og mange private også, å fremme jordbruksproduksjonen ved ulike typer tiltak. Det eksisterende teigblandingssystemet ble da sett som en bremsekloss i utviklingen. Staten kom med en utskiftningslov i 1821. Ifølge den var det nok at én eier krevde utskiftning, de øvrige kunne da ikke motsette seg det. Utskiftningen kunne enten skje i minnelighet, ved forlikskommisjon, eller ved en åstedsrett med sorenskriver og domsmenn. Loven av 1821 fikk imidlertid begrenset virkning. Den store utskiftningsbølgen kom først etter at en ny utskiftningslov kom på plass

i 1857. Da ble utskiftningsvesenet etablert, og profesjonelle, statslønnede utskiftningsformenn bistod bøndene i omleggingen. Staten ytte dessuten tilskudd når utskiftningen medførte flytting av hus. I tiårene som fulgte kom også maskinenes inntog i det norske landbruket, en svært viktig side ved det som har blitt kalt ”Det store hamskiftet” (se nærmere omtale ved avsnittet Jordbruk og husdyrhold). En effektiv bruk av maskiner forutsatte at hvert bruk fikk samlet sin innmark i større, sammenhengende arealer. Samtidig ble ofte de gamle klyngetunene oppløst, og de enkelte bruks inn- og uthus flyttet dit de nye innmarksstykkene deres lå. Opphevingen av det gamle teigblandingssystemet ble derfor primært gjennomført i løpet av de fire siste tiårene av 1800-tallet.

I bygdeboka er årstallet for eventuelle utskiftninger nevnt. Av plasshensyn har det derimot ikke vært mulig å gå i dybden på alle utskiftningsprosesser. I noen gårds kapitler er enkelte utskiftninger omtalt mer utførlig, de kan da tjene som eksempler på slike prosesser. En tidlig utskiftning av den gamle typen, oppheving av felleskap, er beskrevet i kapitlet om Kjøstveit. Denne utskiftningen fant sted i 1620, og kunnskapen om den baserer seg utelukkende på det eldste dokumentet i gårdens arkiv.

Utskiftningsprotokollene er i utgangspunktet ikke benyttet, av arbeidsøkonomiske grunner. I noen få tilfeller er dette prinsippet fraveket, men bare når det har vært særlige grunner for å gjøre det. Kunnskapen om utskiftninger baserer seg i all hovedsak på panteregistre og pantebøker.

Folketall

År	1666	1701	1801	1845	1865	1875	1900	1910
Folketall	4M	9M	22	25	47	40	42	36

M=Mannlige

Det siste avsnittet før vi tar fatt på eiere og brukere, handler om gårdens befolkningsutvikling, målt på sju tidspunkt fra 1666 til 1910. De to eldste kildene er *manttall*, der bare den mannlige delen av befolkningen ble opptalt, mens de øvrige er *folketellinger*, som omfattet alle. Lovverket setter hundre års sperrefrist for folketellinger, den yngste tilgjengelige er derfor 1910-tellinga.

I årene 1664-66 ble både prestene og fogdene pålagt å utarbeide manttall for sine embetsdistrikter. Bakgrunnen var at staten ønsket å kartlegge den mannlige befolkningen av militærstrategiske årsaker. I begynnelsen gikk instruksene ut på at bare mannlige personer over 12 år skulle føres inn. I tabellen er benyttet fogdens manttall for 1666, da også gutter over ett år er tatt med. Kvinner ble kun ført når husstandsoverhodet var ei enke. I tabellen er imidlertid enker holdt utenfor. Det neste manntallet er fra 1701. Alt ”mannkjønn” skulle telles, uansett alder. Den første folketellinga med data på gårds- og personnivå ble avholdt i 1801. Det ble riktignok avholdt ei folketelling også i 1769, men den inneholder bare folketallet i hvert prestegjeld, og kan derfor ikke brukes i vår sammenheng. I 1801 ble derimot hele den norske befolkningen talt opp og listeført med navn, gård for gård, bruk for bruk. Også folk på uskyldsatte bosteder, altså husmanns- og strandsitterplasser, er med. Av senere folketellinger har vi valgt å ta med 1845, 1865, 1875, 1900 og 1910. Alle disse er nominative, det vil si at de opptalte også er navngitt, med ett unntak: 1845-tellinga. Den oppgir imidlertid folketallet på hver enkelt gård, i motsetning til hva man gjorde i 1769.

Eiere og brukere

De mannlige gårdbrukernes historie?

”Alle skal med” har ofte vært parolen når gårds- og slektshistorier skulle skrives, men det gjelder først og fremst de senere tiårene. Den eldre generasjonen bygdebøker ble etter hvert kritisert for i stor grad å bare være *gårdbrukernes* historie. Andre samfunnsgrupper ble gitt mindre plass, og i enkelte tilfeller helt utelatt. Heller ikke kvinnene var særlig synlige. For en del skyldtes nok dette at mange bygdebokprosjekter ble initiert av menn som enten selv var bønder, eller hadde en nær slektstilknytning til gårdsbruk. Bondesønnen som ble folkeskolelærer og senere bygdebokskriver, mens en eldre bror satt med odelen, kan kanskje stå som prototypen her. Men dette er bare en del av forklaringen. Det må også settes søkelys på de skriftlige kildene. For det er nå engang slik at bøndene har satt langt sterkere spor etter seg i kildematerialet enn husmenn, strandsittere, jordløse arbeidsfolk, innerster, matroser, tjenere o.a. Fram til slutten av 1800-tallet tok skattesystemet utgangspunkt i gårder og bruk, og hovedpersonen der, bonden selv, var skattyter. På landsbygda ble bare unntaksvis andre samfunnsgrupper skatteliget. Ekstraskattene kom vanligvis i krigstider da statens pengebehov var større enn ellers. Bondedominansen gjelder imidlertid ikke bare de statlige arkivene. Gårdbrukerne har selv vært arkivskapere. Hjemmelsdokumenter til fast eiendom ble gjerne oppbevart på gården i hundrevis av år, og ligger der ofte fortsatt. At de fleste eldre gårdsarkivene ble deponert i de offentlige arkivene i løpet av 1900-tallet, har gjort tilgangen enklere for bygdebokforfattere og andre. Etter andre samfunnsgrupper enn bøndene har vi langt mindre, om vi ser bort fra det øvre sosiale sjiktet, embetsmennene og byborgerne, men disse to gruppene faller i stor grad utenfor gårds- og slektshistorien. På tilsvarende vis kan også kvinnes birolle for en stor del tilskrives kildematerialet. I kirkebøkene er ”likestillingen” større enn ellers, vi finner døpte, gifte og gravlagte av begge kjønn. Heller ikke skifteprotokollene er helt av veien. Både kvinner og menn var arvelatere og arvtakere, og selv om jentene bare arvet halvt i forhold til sine brødre, er iallfall navnene deres å finne. I tingbøkene finner vi en del kvinner, ikke bare de som hadde forbrutt seg mot lovverket, eller som opptrådte som vitner, men også som parter i sivilsaker. I det siste tilfellet skulle ifølge loven en mannlige lagverge representere kvinnen i retten. I eiendomsdokumenter, pantebøker og skattelister er mannsdominansen svært stor, og i manntall og militærruller nærmest total. Til tross for denne skjevheten i kildene, kan selvsagt kvinner like gjerne som menn gjøres til forskningsobjekter for historiefaglige problemstillinger, men da under andre rammer enn de som vil gjelde for gårds- og slektshistoriene.

Hva med bygdebøkene for Høvåg og Vestre Moland? Vil også disse bli de mannlige gårdbrukernes historie? Spørsmålet kan ikke besvares med et enkelt ja eller nei. Vi må starte med å se nærmere på begrepet 'gårdbruker', det berører nemlig både status og kjønn. I dag assosieres betegnelsen gjerne med den jorddyrkende eller husdyrholdende heltidsbonden, men dette bildet passer dårlig på fortidas høvdinger og mølendinger. Å være gårdbruker innebar i myndighetenes øyne at eiendommen man bodde på var særskilt matrikulert, og dermed et skatteobjekt. Åkerbruket og husdyrholdet var viktig nok i selvforsyningsøyemed i våre bygder, men de største inntektene kom neppe derfra. Kystens folk var mangesyslere, men én

syssel var viktigere enn alle andre; sjøfarten. Og mens mennene var til sjøs, gjerne opptil flere år om gangen, tok kvinnene seg av gårdsdriften. Mange av mennene du møter i bygdebøkene, var altså minst like mye sjømenn, skogsarbeidere og mangesyslere som de var gårdbrukere, mens gårdsdriften som beskrives, ofte var kvinnenens verk. I mange tilfeller var altså den reelle gårdbrukeren en kvinne. Men dét framkommer verken i skattelister eller folketellinger.

Vi bør også ha for øye at den sosiale strukturen var annerledes her enn mange andre steder i landet. I Agder-fylkene var de økonomiske forskjellene mindre, og de sosiale skillelinjene ikke så markante, som for eksempel i de gode jordbruksbygdene på Østlandet og i Trøndelag. På Agder lå ikke de naturgitte forholdene til rette for stordrift. Små gårdsbruk, mange selveiere, men få husmenn og andre plassfolk, ga et mer egalitært samfunn her.

I gårdskapitlene er folk og familier ordnet etter stigende bruksnummer. Husmanns- og strandsitterplasser har fått sine egne avsnitt, i den grad de kommer fram i kildene. Folk som bodde på gården, men som ikke kan knyttes til verken et bruk eller en husmannsplass, er omtalt under restkategorien 'Andre som har bodd på/i...', til slutt i gårdskapitlene.

Oppbygningen av 'Eiere og brukere'

Eier- og brukerdelen er i utgangspunktet ordnet på stigende bruksnummer. Innenfor hvert bruk er framstillingen kronologisk. Det byr på utfordringer at ordningen med bruksnummer ikke er eldre enn 120-130 år. På flere gårder eksisterte en helt annen bruksstruktur i tidligere tider, særlig på større gårder med mange bruk. Trøe er ett eksempel. I slike tilfeller er eldre bruksenheter forsøkt rekonstruert. I mangel av nummer og navn har disse fått fiktive bruksnavn, normalt etter den første oppsitteren som trer fram i kildene, for eksempel 'Tallak Vrålsens bruk' (Trøe). Men det fins også gårder der bruksenhetene eksisterte uforandret gjennom flere hundre år, som eksempelvis Kornbrekke. Der er bruksnumrene 1 og 2 brukt som overskrifter for de respektive brukerhistoriene, helt fra 1600-tallet og fram til i dag. Selv om man ikke hadde noen nummerering i eldre tid, var det reelt sett de samme brukene da som senere.

De enkelte bruk hadde i eldre tid vanligvis ikke egne navn, bruksnavn, og her skiller Agder-kysten seg ut fra hva som var vanlig ellers i landet. Det var *gården* som hadde navn, og hvert enkelt bruk ble oftest bare benevnt ut fra oppsitteren, f.eks. "Torsteins bruk". Unntaksvis finner vi bruksnavn bestemt ut fra plasseringen, som "Vest-bruket" og "Aust-bruket" på Kornbrekke. Yngre bruk, utskilt fra slutten av 1800-tallet og framover, fikk derimot egne bruksnavn. Så godt som alle disse var imidlertid mindre, marginale bruk med liten jordvei. Mange var tidligere husmanns- og strandsitterplasser, og plassnavnet kunne på denne måten bli omgjort til bruksnavn.

Målsettingen har vært å få med alle som har bodd på gården, uavhengig av sosial status, kjønn og alder, i den grad de er kjent gjennom de skriftlige kildene. I enkelte tilfeller kan det være gjort unntak fra hovedregelen, særlig om bo- eller eierforholdet var svært kortvarig. Hver husstand er oppført med navn på far, mor og barn, der disse har vært kjent, likedan eventuelle gjengifter. Fødselsår, giftermålsår og dødsår er tatt med for alle, med unntak av dødsåret for barn som flyttet ut. Deres dødsår vil imidlertid kunne finnes under

gården de flyttet til. Det må likevel presiseres at ikke alle årstall er kommet med, enten fordi de ikke har vært å finne i kirkeboka eller andre kilder, eller at de har vært for arbeidskrevende å lete fram. Det siste gjelder først og fremst folk som ble født, giftet seg eller døde i andre prestegjeld. Folk følges ikke ut av bygda, men tilflyttingsstedet er nevnt når vi kjenner det. De vanligste kildene til utflyttingssted før ca. 1850 er skifter og ulike typer eiendomsdokumenter, særlig skjøter. En del inn- og utflyttere er dessuten kjent gjennom mer eller mindre tilfeldige funn i lokalhistorisk litteratur fra andre kommuner, og da særlig bygdebøker. Noen systematisk gjennomgang av andre bygdebøker har ikke vært mulig å gjennomføre innenfor prosjektets rammer. Det har ikke vært tradisjon for å ha personnavnregistre i gårds- og slektshistorier fra Agder.

Kirkebøkene inn- og utflytterlister, som i vårt område går tilbake til 1824, er ikke gjennomgått. Gevinsten av en slik gjennomgang ville blitt heller liten, fordi tidspunktet for innflytting, til dels også for utflytting, vanligvis framkommer gjennom hjemmelsdokumentene i pantebøkene. Og de er benyttet. Når et gårdsbruk ble kjøpt av en person utenfra, kan vi regne med at kjøperen i de aller fleste tilfeller faktisk flyttet hit. Det fantes ikke noen større, private godssamlinger verken i Høvåg eller i Vestre Moland i eldre tid. Kjøperen ble derfor også bruker, med noen få unntak. I flere tilfeller kjenner vi imidlertid til ”etterslep” i forholdet mellom tidspunkt for innflytting, og dateringen av skjøtet. Det var ikke uvanlig at man drøyde litt med formalitetene, selv om *avtalen* om kjøp nok var inngått før tilflyttingen.

En husstand på Østre Vallesverd tidlig i 1700-årene kan tjene som eksempel på familieoversiktens form og innhold:

Torstein Gammelsen, f. ca. 1663-65, d. 1738

g. 1697 m. Ragnhild Telleisdr. Østre Vallesverd, d. etter 1738.

Barn

Gammel, f. 1698, g. 1721 m. Helje Persdr. Holte, til Holte.

Håver, f. 1701, d. samme år.

Kristoffer, f. ca. 1704, se ndf.

Tellei, f. 1707, d. før 1738.

Marit, f. 1712, g. 1741 m. Rasmus Nilsen Vatne, til Vatne i Randesund.

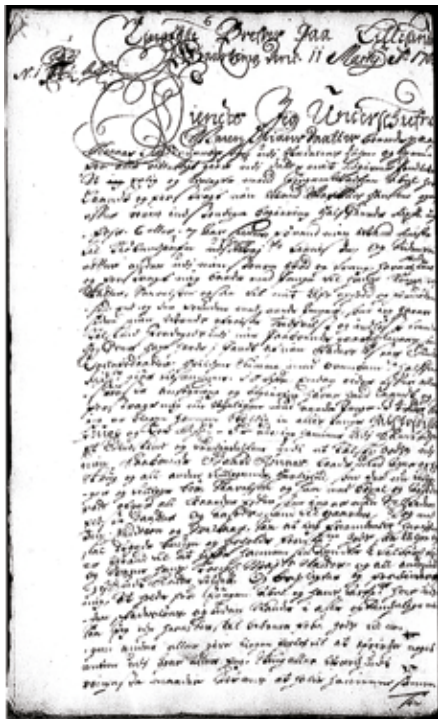
Ulrik, f. 1716, d. samme år.

Ulrik, f. 1718, i live 1749.

Jørgen, f. 1722, d. før 1738.

Husbonden selv, Torstein, er oppført med patronymikon, altså farens navn, Gammel, med endelsen -sen. I kildene er navnet skrevet ‘Torstein Gammelsen Østre Vallesverd’, eller bare ‘Torstein Østre Vallesverd’, men gårdsnavnet var den gang en adresse, ikke et etternavn. Derfor finner vi Torsteins eldste sønn på formen ‘Gammel Torsteinsen Østre Vallesverd’ så lenge han bodde på farsgården. Etter å ha giftet seg flyttet han til Holte, og er siden ført som ‘Gammel Torsteinsen Holte’.

Kirkeboka viser at Torstein giftet seg i 1697 med Ragnhild Telleisdatter fra et annet bruk på Østre Vallesverd. Vi kjenner ikke hennes fødselsår, heller ikke dødsåret, men hun levde i 1738, da det ble holdt dødsskifte etter Torstein. Ekteparet fikk åtte barn, men to døde i sitt første leveår. Sønnen Kristoffer er uthevet med fet skrift, fordi han var den som overtok bruket etter foreldrene. Navnet på kona hans er ikke

Pantebok på internett. Arkivverket har gjort millioner av protokollsider tilgjengelige for alle på nettstedet www.digitalarkivet.no. Utsnittet er hentet fra Nedenes pantebok C, fol. 87b-88a, og gjelder tinglyste dokumenter i 1731.

tatt med i familieoversikten, men det framkommer nedenfor, i omtalen av Kristoffers kjernefamilie. Vi ser også at datteren Marit giftet seg til Vatne i Randesund. Bare når tilflyttingsstedet ligger utenfor området som i dag utgjør Lillesand kommune, er bygda eller kommunen nevnt. Som gårdsnavn, i betydningen adresse, på inngiftede personer, er valgt gården de bodde på da giftermålet ble inngått, dersom det er kjent. Fødestedet var ikke nødvendigvis det samme.

Oftest bestod husstanden av flere personer enn de som hørte til kjernefamilien. Gamle foreldre, uføre eller ugifte slektninger, og ikke minst tjenestefolk, er vanlig å finne i folketellingene. De har også sin plass i bygdebøkene, med unntak av at tjenestefolkenes navn ikke alltid tas med. Normalt lå farsgården deres i nærheten, og de vil da være nevnt der.

Etter familieoversikten nevnes hvem som var Torsteins og Ragnhilds foreldre. Deretter kommer enkelte biografiske opplysninger om Torstein. Kona hans finner vi svært lite om i kildene. Torstein hadde tillitsverv som lagrettemann og kommisjonsmedlem. I bygdebøkene tar vi med tillitsvervene man kunne inneha på 1600- og 1700-tallet: bondelensmann, lagrettemann, kirkeverge og kirkeforstander. Hovedkilden til lagrettemannsvervet er tingbøkene, og disse er gjennomgått fra den sammenhengende serien tar til i 1692 og fram til 1804. Det fins også en enkeltårgang fra 1677. Den såkalte 'kirkestolen', kirkeregnskapet, er kilde til vervene kirkeverge og kirkeforstander. Kirkestolene fra 1657 og fram til 1828 er gjennomgått.⁵⁵ Bondelensmannsombudet var mer en stilling enn et verv, og i motsetning til de øvrige var det alltid bare én om gangen. Alle bondelensmenn og lensmenn er tatt med, uansett tidsperiode.

I forbindelse med Den store nordiske krig, som for Danmark-Norges del varte fra 1709 til 1720, ble det skrevet ut ekstraskatter etter økonomisk evne. Ei lokal nemnd av lagrettemenn skattetakserte alle oppsitterne, og vi kan se hvordan Torsteins økonomi ble vurdert i forhold til naboene og gjennomsnittet i bygda. Tre skattelister er lagt til grunn: dagskattene for årene 1712 og 1713, samt den såkalte 'krisstyren' for 1721.⁵⁶ En totaloversikt over økonomien får vi først etter at Torstein var død. I skifteprotokollen spesifiseres all formue og gjeld. Hver eneste gjenstand er taksert. Av plassgrunner kan vi ikke ta med skiftene i fulltekst i bygdeboka, det er gjort et utdrag av de viktigste opplysningene. Bruttoformue og nettoformue er alltid med. Det siste vil si formue minus gjeld og skifteomkostninger. I varierende grad tas også med andre opplysninger, særlig om verdigjenstander, vanligvis sølv, eventuelle bøker, og husdyrbesetningen. Boets jordegods nevnes alltid. Vi har satt en tidsavgrensing på hvilke skifter som tas med, av arbeidsøkonomiske årsaker. Den eldste skifteprotokollen tar til i 1692, og skifter fra da av og fram til ca. 1820 tas inn i bygdebøkene. I den grad enda eldre skifter er bevart, vil også disse være med.

Eiendomsopplysninger vil stå sentralt i eier- og brukerdelen. Etter at pantebøkene tar til i 1696, vil de aller fleste tinglyste overdragelser være å finne der, og de tas som regel med. I noen tilfeller har vi riktig nok gjort en forenkling, for eksempel når en bruker og odelsarving kjøpte ut flere søsken på ulike tidspunkt. I stedet for å beskrive hver enkelt handel, har vi ofte gjort sammenslåinger av typen 'NN kjøpte ut sine medarvinger i flere omganger i perioden fra – til'. Årstallet for tinglyste eierskifter er nevnt helt fram til vår tid. Kjøpesum er ikke tatt med for tida etter 1940. Tinglyste heftelser vil ikke være tatt inn for de siste

hundre årene, men ofte for eldre tid. Som i dag var det jo også i tidligere tider vanlig at eiendomskjøp ble finansiert ved låneopptak, mot pant i eiendommen. Pantebøkene, og registrene til disse, er hovedkilden til kjøp og salg av fast eiendom. Overdragelser som er yngre enn tida rundt andre verdenskrig er hentet fra nettstedet Infoland, som drives av det statlige selskapet Norsk Eiendomsinformasjon AS.⁵⁷

Alle brukene ble taksert for en årlig avgift i den såkalte 'Jordavgiften 1802'.⁵⁸ Avgiften erstattet en del mindre skatter som da ble avskaffet. Selv om takstene lå langt under markedspris, gir den oss likevel et mål på den relative verdien, altså hvordan bruket ble vurdert i forhold til nabobrukene og sognet for øvrig. Takstene ble ikke satt i direkte samsvar med skylda. I Høvåg sogn har taksten pr. hud en spennvidde fra 250 riksdaler på Nedre Høvåg, Ytre Tronderøya og Holte, til 1200 på Grimsøya. Skylda på sistnevnte var imidlertid bare ¼ hud, og Grimsøya ble altså taksert til 300 riksdaler. I to tilfeller fikk brukene på én og samme matrikelgård ulik takst pr. skyldenhet. Det gjaldt Steindal og Kjøstveit. Brukene som et par tiår senere dannet den nye matrikelgården Steindal søndre, ble taksert 20 % høyere enn brukene på Eigevollen, kalt Steindal nordre fra 1828. På Kjøstveit fikk Abraham Tønnessens bruk høyest takst pr. hud, 450 riksdaler, mens de to øvrige brukene der bare ble fastsatt til 400.

Brukerne var ofte identiske med eierne, men særlig i eldre tid var mange gårdsbruk eid av staten eller en kirkelig institusjon (se kapitlet Jordeiendomsforholdene i eldre tid). Vi har forsøkt å rekonstruere brukerrekken for de siste fire hundre årene, fra om lag 1600 og fram til i dag. De oppgitte årstallene for brukerskifter er ofte omtrentlige når det gjelder den eldre tida, det tok gjerne litt tid før skattelister og kassabøker ble oppdatert. Dessuten kunne det gjerne gå noen år fra en ny bruker tok over til skjøte ble utstedt. Skattelister er hovedkilden for 1600-tallet. Fra tidlig på 1700-tallet og fram til 1863 har vi først og fremst benyttet fogdens kassabøker. Serien er nærmere omtalt ovenfor, under avsnittet om bruksdelinger. For øvrig er manntall, folketellinger og pantebøker også benyttet til rekonstruksjon av brukerrekken. For de siste hundre årene har bygdebokprosjektets grendekontakter samlet inn opplysninger om eiere og brukere.

Straffesaker på 1600- og 1700-tallet tas normalt med. På 1600-tallet er lens- og fogderegnskapenes sakefallslister (bøtelister) den viktigste kildeserien, tingbøkene for 1700-tallet. Tingbøkene er gjennomgått fram til 1804. De aller fleste lovbruddene ble den gang oppgjort med bøter. Alvorlige straffesaker, som drap, ran, trolldom og blodskam, for å nevne noen, forekom svært sjeldent i disse bygdene. Den gang var også tyveri en meget alvorlig forbrytelse, som ved gjentakelser kunne medføre dødsstraff. Men heller ikke tyveri var vanlig. Det dominerende lovbruddet på 1600-tallet var det som innen kriminalitetshistorien betegnes som 'opposisjon', altså ulike former for motstand, unnlatelse og trenering av statens påbud og forbud. Det kunne være å unnlate å møte til militærtjeneste, ikke stille som lagrettemann når en var innkalt, skattejuks, ikke rette seg etter domsavsigelser, unnlate å møte opp til skyssplikt osv. Vi finner dessuten en del tilfeller innen kategorien 'mild vold', som slåsskamper og slag med hender eller gjenstander. Grov vold, som knivstikk, øksehugg og lignende, var sjeldnere, og avtagende utover 1600-tallet. Staten klarte å dempe den groveste volden, i første rekke ved at straffene ble skjerpet.

Kriminal saker er bare unntaksvis tatt med for de siste to hundre

Nedenfor følger en alfabetisk oversikt over de typer av opplysninger som ikke dokumenteres ved noter, fordi alle data av den samme typen er hentet fra én og samme kildeperiode.

Type opplysning	Kildeserie/
Dødsår Fødselsår	Kirkebøkene* Kirkebøkene* (for tida før kirkebøkene: manntall)
Giftermålsår	Kirkebøkene*
Kirkeforstander	Kirkestolene
Kirkeverge	Kirkestolene (kirkeregnskapene)
Lagrettemann	Tingbøkene
Skatter	Div. skattelister, henvist til i kapitlet 'Skatter i eldre tid'
Skjøter, tinglyste (etter ca. 1850)	Pante-registrene og pantebøkene, grunnboka

* Personalialia for de siste par generasjonene bygger på muntlige opplysninger fra eierne/opsitterne, innhentet fra grendekontaktene.

årene. Det skyldes dels hensynet til personvern, og dels at straffesaker da er mer arbeidskrevende å hente ut fra kildene. Flere ulike kildeperioder måtte vært gjennomgått. I enkelttilfeller kan likevel straffesaker fra nyere tid være tatt med, men bare når det har vært særskilte grunner for det.

Sivilstatusen 'ugift' er bare tatt med i omtalen av personer født før år 1900. Dersom sivilstatus mangler på personer født senere enn dette, betyr ikke det nødvendigvis at de var ugifte. I mange tilfeller har det ikke lyktes å skaffe kunnskap om eventuelle giftermål. Det gjelder særlig når folk flyttet ut av bygda.

Dokumentasjon

Gårds- og slektshistoriene for Høvåg og Vestre Moland er faghistoriske verk, og må derfor tilfredsstillende det grunnleggende vitenskapelige kravet om dokumentasjon. Opplysninger og påstander som forfatteren bringer til torgs, skal kunne etterprøves av andre. Det krever at de kildene og den litteraturen som forfatteren bygger framstillingen sin på, er oppgitt i form av henvisninger. Jeg har valgt å benytte sluttnoter, der henvisningene gis i form av en fortløpende tallnummerering i brødteksten. Selve kildereferansen står etter det tilsvarende tallet i noteoversikten bakerst i hvert gårdskapittel.

Det vitenskapelige kravet er den viktigste begrunnelsen for notene, men ikke den eneste. Gjennom kildereferansene vil leseren selv kunne finne fram til grunnlagsdokumentet, for eksempel et skifte i skifteprotokollen eller et skjøte i panteboka. Av plass- og arbeidsmessige hensyn vil det bare være korte utdrag fra dokumentene som kan komme med i bøkene. Nylig har Arkivverket, på nettstedet digitalarkivet.no, lagt ut millioner av sider fra norske kirkebøker, skifteprotokoller, pantebøker, tingbøker og lensregnskaper, for å nevne de viktigste. Dermed kan bygdebokleseren få tilgang til alle disse protokollene fra sin egen PC. Referansene som bygdeboka gir, vil være helt nødvendige for å finne fram til rett kildested. De scannede kildene er nemlig ikke søkbare, og registre fins sjelden. Kirkebøkene utgjør unntaket, da de er indeksert ut fra kirkelig handling, for eksempel dåp, dernest årstall, og er dermed langt lettere å finne fram i.

Imidlertid er det verken formålstjenlig eller nødvendig å ha henvisninger på alt. Dersom hvert eneste fødselsår, giftermålsår og dødsår skulle notebelegges med den aktuelle kirkeboksiden, ville antallet av noter bli sekssifret, minst. Det ville selvsagt sprengt alle rammer for arbeidet. Dataene er likevel enkle å etterprøve. Når ikke annet er oppgitt, vil kirkeboka være kilden for slike personopplysninger. Å finne fram til rett årstall er ikke vanskelig, enten en bruker katalogen på Statsarkivets lesesal eller digitalarkivets indeksering.

Når fødselsåret bare er omtrentlig angitt, f.eks. 'ca. 1660', skyldes det at det ikke er funnet kilder som kan gi det eksakte året. Det gjelder i første rekke for tida før 1688, da vi mangler kirkebøker. Manntallene i 1660-årene oppgir alder, men denne er i alminnelighet antatt å ha vært nokså omtrentlig. Ola Kvåse skal ha vært 65 år gammel i fogdens manntall i 1666, men om fødselsåret var 1600, 1601 eller 1602, eller tidligere eller senere for den saks skyld, er helt uvisst. De til sammen fem manntallene som er bevart fra perioden 1664-66, har dessuten en del aldersangivelser som ikke er innbyrdes konsistente. I slike tilfeller er fødselen omtrentlig angitt som et tidsrom, f. eks. 'ca. 1620-25', ut fra høyeste og laveste alder som oppgis i de ulike manntallene.

Noter

- ¹ Tretvik 2004 : 59.
- ² Norsk lokalhistorisk institutts nettside: <http://lokalhistorie.no/bygdebok/statistikk.html>. (31.5.2013). Nyere tall er ikke oppgitt.
- ³ Johannessen 2007 : 43.
- ⁴ Sivertsen 2003 : 434.
- ⁵ Oppslagsordet 'Navnenormering' på lokalhistoriewiki.no, som blir drevet av Norsk lokalhistorisk institutt.
- ⁶ Haslum 2007 og Kruken 1982 er særlig benyttet som grunnlag for normaliseringen. Jeg har dessuten hatt nyttige samtaler med førsteamanuensis Rune Røsstad og professor Gudlaug Nedreliid, begge språkforskere ved Universitetet i Agder. Normeringen som er foretatt er selvsagt fullt ut mitt eget ansvar.
- ⁷ Statistisk sentralbyrås database, www.ssb.no.
- ⁸ Offisielle gatenavn og vedtatte stedsnavn i Lillesand kommune 1998
- ⁹ Slettan 1978 : 82-87.
- ¹⁰ Sandnes 1997 : 467.
- ¹¹ Kjøstveit gårdsarkiv, bnr. 3. Eier: Jorunn Kjøstvedt. Åstedssak 10.3.1620.
- ¹² Lensregnskaper. Nedenes len 1621/22, kvernskatt martini (11. november) 1621.
- ¹³ Rygh 1905.
- ¹⁴ Oldsakssamlingen Registrering av fornminner for økonomiske kartverk. Fornminner i Aust-Agder. Lillesand 1989 : upaginert innledning.
- ¹⁵ Riksantikvaren <http://www.riksantikvaren.no/Askeladden/> (31.5.2013).
- ¹⁶ Lensregnskaper. Nedenes len 1639. Unionsskatten, Nedenes fogderi, nr. 480. Matrikkel 1665 Stiftamtmannens arkiv, nr. 1610. Matrikkel for Nedenes fogderi 1668
- ¹⁷ I samtidas kilder, for eksempel fogdens kassabok, brukes termen 'proprietærgods' om alt bortbygset gods, uavhengig av eierens stand.
- ¹⁸ Odelsmantallet 1624 for Nedenes, Råbyggelag og Mandal len og Lister lens jordebok ca. 1617.
- ¹⁹ Fladby 1993.
- ²⁰ Lensregnskaper. Nedenes len 1648-57, kontribusjonsskatten. Orig. i RA, mikrofilm på SAK.
- ²¹ Landkommissjonen 1661 Orig. i Rentekammeret, realistisk ordnet avd., RA. Finnes på mikrofilm hos SAK.
- ²² Odelsskattlistene fins i lensregnskapene fram til 1662, deretter i fogderegnskapene. Alle orig. ligger i RA, mens SAK har mikrofilm av regnskapene fram til 1693. Lensregnskapene er nå også lagt ut i digitalarkivet.no.
- ²³ Pantebøkene er ordnet etter sorenskriverdistrikt og fins hos SAK.
- ²⁴ Kraft 1838 : 273.
- ²⁵ Kornmålet endret seg noe over tid, og det fantes lokale avvik. Ifølge lov av 28. juli 1824 skulle ei tønne være 138,96 liter over hele landet, mens den tidligere, fra 1687, hadde vært 139,4 liter. NHL: 170f.
- ²⁶ Slettan 1998 : 152.
- ²⁷ Kraft 1838 : 265.
- ²⁸ Lunden 2002 : 147, 197f.
- ²⁹ Nedenes fogderi, nr. 480. Matrikkel 1665 Matrikkelutkastet 1723, Høvåg sogn . Innb. protokoll på SAK (kopi). Johansen Folketellinga 1865. Høvåg, Vestre Moland og Lillesand.

- Database 2000 Nedenes fogderi nr. 482. Gårdbeskrivelse 1761 . Folketellingene 1845 (SAK), 1865 (RA) og 1875 (SAK). Jordbrukstillingen 1939 (RA).
- ³⁰ Tvethe 1852
- ³¹ Stiftamtmannens arkiv, nr. 860 Liste over benefiserte gårder med vurdering av skogen 1735.
- ³² Nedenes fogderi nr. 482. Gårdbeskrivelse 1761
- ³³ Nedenes fogderiarkiv, nr. 691. Forklaring fra bondelensmennene til fogden om skogene i Høvåg sogn i 1785 og 14.10.1789
- ³⁴ Norges bebyggelse, Aust-Agder, vestre del
- ³⁵ www.skogoglandskap.no (12.6.2013). Jeg takker Dag Weatherstone for å ha gjort meg oppmerksom på denne nettsiden.
- ³⁶ NHL: 283.
- ³⁷ Danske kanselli, skapsaker. Skap 15, pk. 31, besiktigelse av sagene 1685, og Danske kanselli, skapsaker. Skap 8, pk. 103A, ekstrakt av adkomstbrev fra sagene i Kristiansand stift, udatert
- ³⁸ Fogderegnskapene fins i Rentekammerets arkiv i RA, men SAK har mikrofilmkopier av årgangene inntil 1693.
- ³⁹ Fogdens kassabøker fins i Nedenes fogderiarkiv, SAK.
- ⁴⁰ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1689.
- ⁴¹ Lensregnskaper. Nedenes len 1621 og 1623, kvernskattlistene under landskatten. Steindals kvern i Høvåg er et unntak med hensyn til skattebeløp. Der var skatten 1 ½ ort, noe som utgjorde tre fjerdedeler av hva de øvrige betalte. Trolig ble Steindalskverna ansett for å være noe dårligere enn de andre.
- ⁴² Norges bebyggelse, Aust-Agder, vestre del : 510.
- ⁴³ Johnsen 1998 : 13f., 33-42.
- ⁴⁴ Aarsbog 2003 : 86.
- ⁴⁵ Ibid.: 91.
- ⁴⁶ Ibid.: 43, 57.
- ⁴⁷ Hodne 1976
- ⁴⁸ Johansen Folketellinga 1801. Høvåg, Vestre Moland og Lillesand. Database 1999
- ⁴⁹ Johansen Folketellinga 1865. Høvåg, Vestre Moland og Lillesand. Database 2000
- ⁵⁰ Her har jeg benyttet databaser over folketellingene i 1801 og 1865, opprettet av hhv. John Gustav Johansen og Bergliot Øie Johansen. *ibid.*, Johansen Folketellinga 1801. Høvåg, Vestre Moland og Lillesand. Database 1999
- ⁵¹ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1682, og senere årganger inntil 1799.
- ⁵² Ibid. 1675.
- ⁵³ Fladby 1974 : 305.
- ⁵⁴ Nedenes fogderiarkiv, nr. 487 (SAK), Fogderegnskaper. Nedenes amt, kassabøker for 1705 og 1714 (RA).
- ⁵⁵ Rentekammeret. Kirkeregnskaper nr. 50, protokoll 1. Kirkeregnskap for Vestre Moland og Høvåg 1657-59 , Biskopen i Kristiansands arkiv. D-48 Høvåg kirkestol 1660-1723, Høvåg prestearkiv. Kirkeregnskaper 1723-1828 ,
- ⁵⁶ Stiftamtmannens arkiv nr. 856. Dagskatt 1712, Høvåg sogn, Stiftamtmannens arkiv nr. 855. Dagskatt 1713, Høvåg sogn og Stiftamtmannens arkiv nr. 858. Krigsstyrligning 1721, Høvåg sogn
- ⁵⁷ www.infoland.no.
- ⁵⁸ Nedenes fogderi nr. 344. Jordavgift 1802-1804

Jordeiendomsforholdene i eldre tid

Jordeiendomsforholdene i eldre tid er et tema bygdebokforfattere vanskelig kommer utenom. Jordbruk var basisnæringen i den førindustrielle tida, og gårdene var ikke bare bosteder, men også de viktigste produksjonseenhetene i samfunnet. Spørsmålet om *hvem som eide gårdene* står derfor sentralt. Fra gammelt av var kongemakten, kirken og adelen store jordeiere, om vi ser landet under ett. Tusenvis av gårder ble leid ut, og bøndene som leide ble kalt leilendinger. Også bønder som eide mer enn én gård, kunne ha leilendinger. Før 1660 var hele 80 % av alle norske bønder leilendinger, bare 20 % var selveiere.¹ På Agder var det imidlertid ikke slik. Her eide de store samfunnsmaktene relativt lite jord, og om lag 55 % av bøndene var selveiere.² Både stat, kirke, adel og bøndene selv levde i stor grad av overskuddet som jordbruket kastet av seg. Men også skogen som tilhørte gårdene fikk økende betydning fra 1500-tallet av, når sagbruksdriften og trelasteksporten ekspanderte. Dermed ble det mer attraktivt å eie, og prisene steg.

Norske historikere har gjerne delt jorda i fire hovedgrupper ut fra eierforholdene: Krongods, det vil si statens gods, kirkegods, adelsgods og bondegods. Andre synonymer for 'gods' er 'jord' og 'jordegods', og uttrykkene betegner gårder eller gårdparter. Kirkegodset kan inndeles i flere underkategorier, flere før enn etter reformasjonen. Erkebiskopen, biskopene og klostrene eide mye jordegods fram til reformasjonen, men da ble de katolske institusjonene nedlagt, og staten konfiskerte all eiendom som hadde tilhørt dem. Sogneprestene og de lokale kirkene fikk likevel beholde inntektene av sine gårder og gårdparter, selv om også dette godset formelt var statens eiendom. Den lutherske kirkeordningen innebar jo en statskirke. Bondegodset kan inndeles i to deler: Selveid og bortleid, eller bortbygset, gods. På selveide gårder var oppsitteren både eier og bruker. Bortleid bondegods besto av gårder eller gårdparter som var eid av en annen bonde enn oppsitteren. Bøndene på slike gårder ble altså kalt for leilendinger.

Svært ofte var det flere eiere om én gård. For eksempel var Vestre Vallesverd i 1647 eid i fellesskap av staten, Knut Ribe og to av oppsitterne.³ De to bøndene der var altså delvis leilendinger og delvis selveiere. De måtte betale leie både til staten og Knut Ribe. De fire eierne hadde imidlertid ulike store parter, og måleenheten for disse partene var landskyld (se kapitlet Landskyld, huder og skinn). Praksisen med flereierskap var svært utbredt, og blir kalt *partseiesystemet* eller *skyldseiesystemet*. Skyldpartene var vanligvis ideelle andeler, de utgjorde altså ikke noen spesiell del av gården. Bare unntaksvis viste skyldparten til en konkret del av arealet, det ble da sagt at parten var "steint og reint". På Agder var slike parter mer utbredt enn andre steder i landet, men ideelle andeler var også her det vanligste. På flere gårder i vårt område var imidlertid skyldetiet knyttet til bestemte *bruk*, men da som en ideell andel i bruket. For eksempel var Vestre Molands eierpart i Hæstad, ½ hud, kun knyttet til Jørgen Vrålsens bruk i 1705. Alle de fire øvrige brukene var i privat eie.⁴

Skyldseiesystemet har sitt opphav i middelalderen, da større eller mindre gårdparter gjerne ble avstått som gave til kirkelige institusjoner, eller som oppgjør for bøter, i stedet for annen betaling, til stat, biskop eller kirke. En minst like viktig bakgrunn for systemet er arvepraksisen. Odels- og åseteslovgivningen innebar at den nærmeste

Kven åtte jorda?

Boka *Kven åtte jorda i den gamle leilendingstida?*, skrevet av Andreas Holmsen og Halvard Bjørkvik, er selve referanseverket innen norsk jordeiendomshistorie.⁵ De to kartla hele landet på grunnlag av ekstrakter utarbeidet i forbindelse med Landkommisjonens arbeid i 1661. Selv om arbeidet deres i utgangspunktet bare viser situasjonen på ett bestemt tidspunkt – året 1661 – har undersøkelsen i relativt stor grad "tilbakevirkende kraft" langt tilbake i tid. Eiendomsstrukturen var nemlig nokså stabil i århundrene før, om vi ser bort fra overføringene fra kirke til stat ved reformasjonen. Undersøkelsen kan derfor nyttes retrospektivt, den kaster altså lys over eierstrukturen i enda eldre tider. I nyere forskning har riktig nok Holmsens og Bjørkviks syn på stabiliteten vært problematisert. For eksempel har det vært påvist at mye adelsgods skiftet eier i tidsrommet fra reformasjonstida til 1660.⁶ På Agder fantes imidlertid svært lite adelsgods.

odelsberettigede, normalt eldste sønn, hadde rett til å overta bruksretten til hele gårdsbruket etter foreldrene. Hans søsken arvet imidlertid landskyldparter i bruket. Brødre arvet dobbelt så mye som søstre. Et eksempel på et slikt arveoppgjør er vist i kapitlet Landskyld, huder og skinn. Overføring av eierparter mellom generasjonene var selvsagt bare aktuelt på selveide gårder, eller for en eventuell selveid andel av en gård.

Nedenfor skal vi se hvordan jorda i Høvåg og Vestre Moland fordelte seg på de ulike eiergruppene ved fire tidspunkt i perioden 1600 -1800. Deretter blir tallene sammenlignet med tilsvarende fordeling i Agder-fylkene under ett, og hele landet. Krongodset, kirkegodset og adelsgodset blir nærmere omtalt i egne avsnitt mot slutten.

Jordeiendomsutviklingen i Høvåg

Tabell 1. Jordeiendomsfordelingen i Høvåg 1600, 1647, 1699 og 1800. Prosent.

	Ca. 1600	1647	1699	1800
Bøndene	(70)	63	77	88
Kronen	16	14		
Presteembetet	10	12	12	12
Kirka	5	6	7	
Adelen		4	4	
Sum	101	99	100	100
Bøndene: selveie		49	51	82
Bøndene: bortleid		14	27	5

Kilder:

Ca. 1600: *Stiftsjordebok ca. 1590 i Danske kanselli, RA, Jordebok 1601/02 i lensregnskapet, RA og Adelsjordebok 1625 i Stattholderarkivet, RA.*

1647: *Bjørkvik 2009.*⁷ Hans kilde er *Skattematrikkelen 1647 (trykt utgave).*

1699: *Manntall over selveid og bortbygset gods 1699 i fogderegnskapet.*

1800: *Fogdens kassabok 1800 i Nedenes fogderiarkiv, SAK.*

Alle tall er avrundet til nærmeste hele tall. Parentesen rundt bøndenes % i 1600 markerer usikkerhet. Det fins gode kilder til kronens, prestens og kirkenes jordegods, og skylda lar seg beregne. Når ikke andre kilder viser f.eks. adelige eiere, har jeg gått ut fra at bøndene eide det resterende jordegodset.

De to nederste radene i tabellen viser henholdsvis selveid og bortleid (bortbygset) jord som var eid av bønder, i prosent av all jord i sognet. Summen av de to andelene skal i utgangspunktet være lik tallet som er oppført i tabellens øverste rad, 'Bøndene'. Avviket på ett prosentpoeng i 1699 og 1800 skyldes avrundinger. Tabellen viser at bøndene eide det aller meste av jorda i Høvåg, og andelen var økende, om en ser bort fra noe tilbakegang fra 1600 til 1647. Fra et utgangspunkt på 70 % i 1600 steg andelen til 77 % på et hundreår, og videre til hele 88 % i 1800. Dette skyldes prosessen som har blitt kalt 'overgangen til selveie'. Den bestod i at staten solgte unna krongods og kirkegods, stort sett for å dekke inn gjeld etter krigsperioder. Prosessen gjaldt hele landet, men var prosentvis svakere på Agder fordi det fantes så mye selveid bondegods her i utgangspunktet. Av de offentlige eierne var det kronen som eide mest i Høvåg, men bare til og med 1600-tallet. Krongodssalget skjedde først og fremst i 1660-årene, men det var også noe som ble solgt mot slutten av århundret. I år 1700 fantes ikke krongods igjen. Den neste bølgen kom i 1720-årene, da staten solgte Høvåg kirke med tilhørende jordegods. Det siste ble stort sett solgt til oppsitterne, mens bygdefolket

i fellesskap ble sittende som eiere av kirkebygget. Etter dette fantes heller ikke kirkegods igjen. Den tredje og siste bølgen kom i 1820- og 1830-årene. Da ble det såkalte benefiserte godset, gårder og gårdparter som lå til presteembetene, solgt til oppsitterne. De tre bølgene som er skissert, gjaldt både Høvåg, Agder og Norge generelt. Men omfanget var større mange andre steder, ettersom stat og kirke eide forholdsvis lite jord på Agder.

Jordeiendomsutviklingen i Vestre Moland

Tabell 2. Jordeiendomsfordelingen i Vestre Moland 1600, 1647, 1699 og 1800. Prosent.

	Ca. 1600	1647	1699	1800
Bøndene	(66)	81*	91	91
Kronen	12	8		
Presteembetet	11	10	9	9
Kirka	1	1		
Adelen	10			
Sum	100	100	100	100
Bøndene: selveie		52	60	86
Bøndene: bortleid		27	31	5

Kilder og forklaringer: se tabell 1.

*Tallet inkluderer 2 % som var eid privat av sognepresten Anders Mule. Bjørkvik har klassifisert dette som embetsmanngods.

Vestre Moland hadde i utgangspunktet mer adelsgods, mindre kirkegods, litt mindre krongods og omtrent samme andel prestebolsgods som Høvåg. En adelig eierandel på 10 % var mye, sett i forhold til Agder ellers. Den danske adelsslekten Rosenkrantz eide Tingsaker, Heldal og Kaldvell fram til 1630, da gårdene ble solgt til oppsitterne.⁸ Disse kjøpene forklarer mye av økningen i bondegods fra 1600 til 1647. Både ved midten og slutten av 1600-tallet hadde Vestre Moland betydelig mer bondegods enn Høvåg, men i 1800 var forskjellen nesten utjevnet. Prosentene var da henholdsvis 91 mot 88.

Selveierandelen lå alltid noen få prosentpoeng høyere i Vestre Moland, sammenlignet med Høvåg. Utviklingsmønsteret er imidlertid det samme. I begge sognene steg andelen sterkt, fra et nivå på rundt 50 % i 1647 til omkring 90 % i 1800.

Jordeiendomsfordelingen som framgår av tabellene ovenfor viser oss forholdene i de to bygdene, og gir et godt sammenligningsgrunnlag mellom dem. Men kunnskapen er så langt begrenset, den gir oss bare et lokalt bilde. Eventuelle særtrekk i en regional og nasjonal ramme kommer ikke fram før vi hever blikket og sammenligner med Agder og Norge.

Sammenligning med Agder og Norge

Tabell 3. Jordeiendomsfordelingen ved midten av 1600-tallet i Høvåg, Vestre Moland, Agder og Norge. Prosent.

	Høvåg 1647	Vestre Moland 1647	Agder 1661	Norge 1661
Bøndene	63	81*	75	40
Kronen	14	8	13	31
Presteembetet	12	10	6	
Kirka, lokalt	6	1	4	21**
Kirka, sentralt			1	
Adelen	4		2	8
Sum	99	100	101	100

*Tallet inkluderer 2 % som var eid privat av sognepresten Anders Mule. Bjørkvik har klassifisert dette som embetsmannsgods.

** Kirkegodset utgjorde samlet 21 %. Bjørkvik og Holmsen 1972 spesifiserer ikke hvor mye som lå til de ulike kirkelige instansene for landet under ett.

I tabell 3 er *Skattematrikkelen 1647* benyttet som kilde for Høvåg og Vestre Moland, mens tallene for Agder og Norge er utarbeidet på grunnlag av landkommisjonen 1661.⁹ Det er ikke gjort landsomfattende beregninger for 1647. Tallene er likevel sammenlignbare, fordi det i høyden kan ha vært helt marginale endringer i jordegodssammensetningen de siste fjorten årene fram til 1661. Det var først i årene etter 1661 at det store krongodssalget tok til, og forskyvningene i eiendomsforholdene ble merkbare.

Det er verdt å merke seg at krongods- og kirkegodsandelen var omtrent dobbelt så høy i Norge som i Agder, henholdsvis 31 mot 13, og 21 mot 11 %. Adelen andel var fire ganger så høy, 8 % i Norge mot bare 2 % i Agder-fylkene. Agder skiller seg altså ut som en landsdel der bøndene selv eide mesteparten av jorda, 75 %, mot bare 40 % i landet som helhet.

Tabellen viser også at forholdene i Høvåg og Vestre Moland var på linje med gjennomsnittstallene for landsdelen, om vi ser litt stort på det. De to bygdene hadde samlet litt mindre krongods, men litt mer kirkegodset, enn snittet i Agder.

Selveierandelen for Agder-fylkene samlet er beregnet til 54,5 % for krongodssalget tok til omkring 1660.¹⁰ Både Høvåg og Vestre Moland lå noen få prosentpoeng lavere. Vi mangler tall for landsdelen i 1699, men i 1721 hadde andelen bare steget marginalt til 55,6 %.¹¹ Vestre Moland lå godt over dette allerede i 1699, med 60 %. I Høvåg kom derimot overgangen til selveie i det alt vesentlige på 1700-tallet. Der var andelen bare steget fra 49 til 51 % mellom 1647 og 1699.

På 1700-tallet steg selveierandelen meget raskt i begge bygdene, men Høvåg hadde den prosentvis sterkeste veksten fordi utgangspunktet var lavere. I år 1800 var andelen 82 i Høvåg, og 86 i Vestre Moland. Begge lå da langt over snittet i Agder-fylkene, som var 70 %. Snittet for hele Norge var 57 %.¹² Etter at det benefiserte godset, prestebolsgodset, ble solgt til oppsitterne i 1820- og 30-årene forsvant den siste rest av offentlig eierskap i våre bygder. Unntaket er Vestre Moland prestegård, der størstedelen fortsatt er i statlig eie gjennom Opplysningsvesenets fond. At resten av det offentlige godset ble solgt til oppsitterne, medførte

ikke nødvendigvis 100 % selveie. Vi må regne med at det til enhver tid fantes enkelte skyldparter som brukeren måtte betale leie for, ikke minst gjennom arveoppgjør. Noen gårder ble dessuten forpaktet bort i nyere tid.

Krongods

I middelalderen eide staten lite jordegods i Høvåg, men noe mer i Vestre Moland, så vidt vi kan bedømme ut fra et sparsomt kildemateriale. Vi er henvist til å bruke den eldste jordeboka, fra 1601.¹³ Da fantes følgende krongods i Høvåg: tredjeparten av Vestre Vallesverd, hele Hellevig og halve Eidjord. I Vestre Moland hadde kronen halve Møglestu, halve Lofthus, halve Lundemoen, halve Glamsland, hele Bjørkestøl og en åttendepart i Klingsund. Under forutsetning av at det ikke hadde skjedd godsoverføringer siden reformasjonen, noe som er lite sannsynlig, viser denne jordeboka også status ved utgangen av middelalderen. Ved reformasjonen ble bispegodset, som det fantes noe av både i Høvåg og Vestre Moland, konfiskert av staten. Bispegodset er nærmere omtalt nedenfor, under kirkegods.

En betydelig privat godssamling ble overført til staten ved dom i 1585. Da ble lensherren i Nedenes, Erik Munk, dømt fra sitt len og fra sine private jordeiendommer. Dommen kom etter at bøndene i lang tid hadde framsatt klager mot ham. Anklagene omfattet blant annet innkreving av urettmessige skatter og bøter, tilegnelse av gårder på ulovlig vis, flytting av grensesteiner, ærekrenkende ordbruk og hindring av bøndenes tradisjonelle handel med utenlandske kjøpmenn.¹⁴ Mesteparten av Munks eiendommer lå lenger øst og nord i Agder. I Høvåg hadde han eid halvparten av Østre Øresland og om lag like mye av Kjøstveit. I Moland gjaldt det bare 1 hud i Flørenes, tredjeparten av gården. I de eldste jordebøkene er "Erik Munks gods" oppført for seg, men man sluttet fort med det, og godset gikk inn blant ordinært krongods.

Folkeveksten var sterk i første halvdel av 1600-tallet, og flere nye smågårder ble skilt ut fra eldre, også der staten hadde eierinteresser. Av *Skattematrikkelen 1647* framgår at Opseng, Urdalen, Furennes, Kalland og Årdalen var nyetablerte Høvåg-gårder med statlig hel- eller deleierskap. I Vestre Moland gjaldt det Langedal.¹⁵

Krongodset ble imidlertid solgt før utgangen av 1600-tallet.

Det meste ble avhendet i den første store bølgen av krongodssalg i 1660-årene, etter at staten i realiteten var konkurs som følge av bunnløs gjeld etter den siste krigen mot Sverige mot slutten av 1650-årene. Mye av dette hadde dessuten vært pantsatt til statens kreditorer fra krigstidene ved midten av 1640-årene. For eksempel fikk adelsmannen Jesper Friis på Landvik gård ved Grimstad i 1645 pantebrev på bl.a. kronens parter av Eidjord, Østre Øresland, Opseng og Bjørkestøl.¹⁶ Han hadde ytt et lån på 333 rd., svarende til verdien av omkring 100 kyr.¹⁷

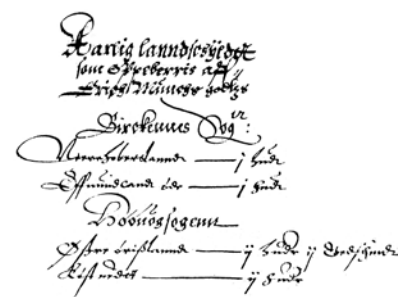
Det fins også eksempler på at gårdparter kunne bli krongods gjennom konfiskasjon etter lovbrudd så sent som i slutten av 1670-årene.

Gårdpartene var 6 ksk. i Kvannes, det vil si om lag 14 % av gårdens matrikkelskyld, 4 ksk. i Ytre Årsnes, det utgjorde knapt 7 % av skylda, og 3 ksk. i Øvre Stutti, vel 8 % av skylda der. I det første tilfellet gjaldt det skattesvik, det andre gjaldt desertering fra hæren, og fra den siste gården hadde en ung mann gitt seg i "fremmede herrers tjeneste", altså vervet seg som soldat i et annet land.¹⁸

Den siste rest av krongodset ble avhendet i 1692 til en rik enke i

Tredjeparten av Vestre Vallesverd var krongods i 1601. Foto ca. 1900.

Jordebok 1601. Erik Munks gods.

Lensregnskapene for Nedenes len 1601/02, jordebok, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

Den eldste oversikten over alle typer kirkegods er en stiftsJORDEBOK fra ca. 1590. Utsnittet viser de første linjene av prestebolsgodset i Vestre Moland prestegjeld.

Danske kanselli, skapsaker. Skap 9, pk. 133, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

København, Margrete Wilders, og hennes barn. Hun var enke etter Fredrik Werdelman, som døde i 1687 med store penger til gode fra staten. I alt 114 000 rd. Gjelda ble gjort opp i form av krongods i Norge, hvorav 41 huder i Nedenes amt.¹⁹ Innenfor dagens Lillesand kommune gjaldt det gods i Ytre Årsnes, Kjøstveit, Kalland, Kvannes, Songe, Øvre Stutti, Glamsland, Klingsund, Furekjerr og Storehei.²⁰ Alt dette ble imidlertid solgt videre til oppsitterne i løpet av noen år.

Kirkegods

Bispegods

Før reformasjonen fantes bispegods både i Høvåg og Vestre Moland. Agder-fylkene lå da under Stavanger bispedømme, og det var biskopen der som kunne høste landskyldinntektene av dette godset. I Høvåg var hele Isefjær, femteparten av Kjøstveit og sjettedparten av Vestre Vallesverd bispegods. I Vestre Moland gjaldt det en halvpart i hver av de tre gårdene Møglestu, Lofthus og Lundemoen.²¹ Kronen eide den andre halvparten av de tre gårdene, vel og merke *før* reformasjonen. Etter kirkeomveltningen i 1537 konfiskerte staten alt sentralkirkelig jordegods, det vil si erkebiskopens, biskopenes og klostrenes jordegods. Det var snakk om betydelige mengder, mye mer enn krongodset, og statens andel av landets samlede jordegods steg med dette til ca. 52 %. Fram til begynnelsen av 1600-tallet ble det gamle bispegodset ført opp for seg i de statlige jordebøkene i lensregnskapene. Overskriften "stigtens gods", stiftets gods, gjør at vi kan skille ut bispegodset fra annet statlig gods, "kronens gods". Etter 1640 sluttet man med denne distinksjonen. Fra da av ble alt bare betegnet som krongods.

Prestebolsgods

En stiftsJORDEBOK fra ca. 1590 forteller at følgende jordegods lå til Vestre Moland sogneprestembete: i Berge 4 huder, Otterstad 1 hud, i Heldal 1 ksk., [Nedre] Høvåg 3 huder, Gladstad 2 huder, i Haugevig 2 huder, i [Indre] Årsnes 2 huder, Eigevoll [dvs. Steindal nordre] 1 hud, Holte ½ hud, i Hæstad 1 spannlag, i [Nedre] Håbesland 1 spannlag.²² Ett spannlag ble senere regnet jevngodt med ½ hud.²³ Håbesland lå for øvrig utenfor prestegjeldet, i Birkenes sogn i Tveit prestegjeld. Noe av dette godset var hele gårder – Nedre Høvåg, Gladstad og Holte – mens resten var større eller mindre gårdparter. Eierforholdet har nok oppstått i middelalderen en gang, det ble nemlig ikke gitt jordegods til kirkelige institusjoner etter reformasjonen. Det foregikk riktig nok enkelte makeskifter i nabosogn der krongods ble avstått i bytte mot prestebolsgods, men slike er ikke kjent fra Vestre Moland prestegjeld.²⁴ Prestebolsgodset gikk sent over i selveie. Først i 1820- og 1830-årene ble det solgt til oppsitterne. Unntaket var den lille landskyldparten i Heldal, som ble kjøpt av oppsitterne før 1683.²⁵ Som vi har sett hadde molandspresten litt jordegods i et annet prestegjeld, men det fins også et eksempel på det motsatte. Tveitpresten eide nemlig halve Vestre Øresland, 2 huder.

Lokalkirkelig gods

Lokalkirkelig jordegods var gårder, eller helst gårdparter, som lå til sognekirkene. Landskylda og bygselavgiftene gikk til drift, vedlikehold og reparasjoner av kirkebygningene. Som alt annet kirkegods var også

dette av middelaldersk opphav. Høvåg kirke eide følgende gårder og gårdparter i 1590: i Vestre Øresland 1 spansnsleie, i Indre Årsnes 2 huder, i Kvåse 1 hud, Røsnes 2 ksk. og i Vestre Hove på Homborneset i Eide sogn 1 geitskinn. Vestre Moland kirke hadde noe mindre gods ut fra skyldverdien: i Berge 1 geitskinn, i Stutti 2 ksk., i Glamsland 1 ksk. og i Birkeland i Birkenes sogn 1 ½ hud. Også Tveit kirke eide jordegods i Høvåg. Det gjaldt halvparten av Vestre Øresland, dvs. 2 huder, og fjerdeparten av Sævig, det utgjorde 1 hud.²⁶ I tillegg ble kirken i Tveit eier av halve Isefjær gjennom et makeskifte med kronen i 1646.²⁷

Kirkenes eierskap tok slutt i forbindelse med det store kirkesalget i 1724. Da ble kirkebygg over hele landet, med tilhørende jordegods, solgt til allmuen eller til velhavende enkeltpersoner. I Høvåg kjøpte allmuen sin egen kirke straks, mens eierskapet til Vestre Moland kirke gikk veien om en privat eier, biskop Christoffer Nyrop, før bygdefolket i fellesskap kjøpte av ham året etter.²⁸ Oppsitterne fikk deretter kjøpe sine gårder eller gårdparter av kirkenes forstanderskap.

Adelsgoods

Selv om den norske adelen var både færre og fattigere enn sine europeiske standsbrødre, var personer i denne samfunnsgruppen betydelige jordbesittere mot slutten av høymiddelalderen og i seinmiddelalderen. Adelsgodset kan ha utgjort så mye som 20 % ved midten av 1300-tallet. I tida mellom reformasjonen og eneveldets innføring gikk det imidlertid raskt tilbake, og omfanget ble redusert fra ca. 13 til ca. 8 %.²⁹ Alle tallene gjelder landet sett under ett. Agder skiller seg imidlertid sterkt ut fra landsgjennomsnittet. Hvor mye adelsgoods som fantes her i middelalderen, er svært uvisst. Torbjørn Låg har anslått at det kanskje kan ha utgjort 7-8 % i kystbygdene.³⁰ I innlandet fantes svært lite, dermed blir prosenten for hele Agder en god del lavere. Kildematerialet fra denne tida er svært tynt. Enkelte bevarte middelalderbrev omhandler adelsgoods på Agder, men omfanget er altfor lite til at det kan brukes statistisk. Først på 1600-tallet har vi kildedekning for presise beregninger. Jeg har kommet til at adelsgodset i Vestre Moland i år 1600 utgjorde 10 %, mens det ikke fantes slikt gods i Høvåg da. Det siste er nokså tilfeldig, vi kjenner til adelige eiere i Høvåg både like før og en stund etter dette tidspunktet. Ved midten av århundret hadde Høvåg 4 %, Vestre Moland ingenting, ettersom alt ble solgt til oppsitterne i 1630. Adelsgodset utgjorde da ikke mer enn 2 % av jorda i Agder-fylkene. Området som i dag utgjør Lillesand kommune hadde dermed like stor andel adelsgoods som gjennomsnittet i landsdelen.

Hvilke lokale gårder var i adelig eie? Det eldste middelalderbrevet der en gård i våre bygder omtales, er fra 1347, altså to år før svartedauden. Sysselmannen i Bergen, Eindride Ivarsen, fikk da hjemmel til Eigeland. Gården inngikk i et større makeskifte mellom ham og den tidligere eieren, Stavanger domkapittel.³¹ Ordlyden i brevet tyder på at Eindride Ivarsen fikk hånd om godset som privatperson, og en sysselmann på slutten av høymiddelalderen må regnes som adelig. Både Ytre og Øvre Eigeland var imidlertid i bondeie i 1647.³²

Kvannes i Høvåg har også vært i adelig eie i perioder. I et brev fra 1444 framgår det at sysselmannen på Lista, Guttorm Eivindsen, hadde skjenket en del av gården til presten i Oddernes, Svein Herleiksen og hans barn.³³ I 1486 var hele gården eid av Herlog Hallvardsen. Ingenting tyder på adelig status her, han hørte trolig hjemme i det høyere sosiale lag av bondesamfunnet.³⁴ Men i 1506 var Gunder Jonsen på Bringsvær

Gnr. 62. Isefjær 2013. I forgrunnen til høyre de to bolighusene på bnr. 1 og i bakgrunnen bnr. 2.

To år før svartedauden (1349-51) ble sysselmannen i Bergen eier av Eigeland. I dag er gården og bygningene borte. Foto ca. 1910.

eier av gården. Han tilhørte lavadelen.³⁵ I likhet med Eigeland var også Kvannes gått over i bønders eie på 1600-tallet.³⁶

Høyadelsmannen Hartvig Krummedige eide Østerøya og ”skudherøn”, trolig Skauerøya, og en part i Steindal, ifølge en jordebok fra 1450-årene.³⁷ Til elitesjiktet innen adelen hørte også ridder og riksråd Alf Knutsson, som kjøpte Ågerøya med Sandøya og Kalvøya i 1467.³⁸ Hans oldebarn, Gørvel Fadersdatter Sparre, arving til ca. 600 gårder og gårdparter i Norge, avstod på slutten av 1500-tallet alt sitt norske gods, deriblant Ågerøya, til kronen. Som vederlag fikk hun gods i Skåne, der hun bodde. Ågerøya gikk imidlertid ikke inn blant ordinært krongods, men ble straks lagt til Brunla len, et len som utgjorde deler av dagens Vestfold fylke.³⁹ I 1692 kjøpte stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve Ågerøya av kronen, men i 1798 ble alle brukene på Ågerøya solgt til oppsitterne.⁴⁰ I 1570- og 80-årene kjøpte lensherre Erik Munk jordegods i Høvåg, men alt ble konfiskert av kronen da han ble dømt fra stillingen i 1585.⁴¹ Fram til 1630 eide den danske adelsslekten Rosenkrantz gårdene Tingsaker, Heldal og Kaldvell.⁴² I gårdskapitlene vil det framgå at det fantes noen få adelige eiere til på 1600-tallet. Ingen av disse hadde imidlertid noe varig eierskap.

Noter

- ¹ Dyrvik 1979 : 186, på grunnlag av Bjørkvik 1972
- ² Dyrvik 1979 : 186.
- ³ Fladby 1993 : 18.
- ⁴ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1705. ”Matricul” 1705.
- ⁵ Bjørkvik 1972
- ⁶ Weidling 2003 : 349-379.
- ⁷ Bjørkvik 2009
- ⁸ Stattholderarkivet, adelsjordebok februar 1625 , RA-diplom perg 19.1.1630, Julien 1998 : 512f.
- ⁹ Bjørkvik 1972
- ¹⁰ Dyrvik 1977 : 10.
- ¹¹ Ibid.
- ¹² Ibid.
- ¹³ Lensregnskaper. Nedenes len 1601/02, jordebok, kronens gods.
- ¹⁴ Norske Herredags-Dombøger , Tillegg til 1.-4. rekke: 30.
- ¹⁵ Fladby 1993 : 20, 23.
- ¹⁶ Lensregnskaper. Nedenes len 1646/47, vedlegg AB. Pantebrev dat. 11. 12.1645.
- ¹⁷ Ei ku ble i arveskifter på slutten av 1600-tallet, og et godt stykke ut på 1700-tallet, vanligvis taksert til 3 rd.
- ¹⁸ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1678 (Ytre Årsnes og Kvannes) og 1679 (Øvre Stutti). Jordebøker, kronens landskyld.
- ¹⁹ Fløystad 2007 : 79f.
- ²⁰ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1692, odelsskatt.
- ²¹ Lensregnskaper. Nedenes len 1601/02, jordebok, ”stigtens gods”.
- ²² Danske kanselli, skapsaker. Skap 9, pk. 133. Stiftsjordebok for Stavanger bispedømme ca. 1590
- ²³ Fladby 1993 : 13, 17.
- ²⁴ F.eks. avstod Oddernes prestebol 1 ½ hud i gården Ytre Odde til kronen, mot like mye skyld i gården Sødal i vederlag. Makeskiftet kom i stand i forbindelse med etableringen av Oddernes kongsgård 1635-37. Norske Rigs-registranter bd. VII, s. 448f.
- ²⁵ Fogderegnskaper. Nedenes amt , jordebok 1683.
- ²⁶ Danske kanselli, skapsaker. Skap 9, pk. 133. Stiftsjordebok for

- Stavanger bispedømme ca. 1590
- ²⁷ Lensregnskaper. Nedenes len 1649/50, vedlegg nr. 13, og 1650/51, revisjonsmerknader for 1649/50.
- ²⁸ Biskopen i Kristiansands arkiv. C-84 . Samtidig kopi av skjøter på Høvåg og Vestre Moland kirker.
- ²⁹ Dyrvik 1979 : 30f., Bjørkvik 1972
- ³⁰ Låg 1999 : 318.
- ³¹ Diplomatarium Norvegicum bd. IV, nr. 323.
- ³² Fladby 1993 : 23.
- ³³ Diplomatarium Norvegicum bd. II, nr. 758.
- ³⁴ Ibid. XXI, nr. 618.
- ³⁵ Låg 1999 : 317.
- ³⁶ Fladby 1993 : 19.
- ³⁷ Hartvig Krummediges jordebok 1456 (Agder-godset gjelder året 1459).
- ³⁸ Diplomatarium Norvegicum bd. I, nr. 878 og bd. II, nr. 864. Se også Lilleholt 2010
- ³⁹ Norske Rigs-registranter bd. 3, s. 573ff., 587.
- ⁴⁰ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1700, skatteregnskapet, avkortningen, hvor det nevnes skjøte fra kronen til U.F. Gyldenløve dat. 20.2.1692.
- ⁴¹ Jenssen 1956
- ⁴² Stattholderarkivet, adelsjordebok februar 1625 , RA-diplom perg 19.1.1630, Julien 1998 : 512f.

Landskyld, huder og skinn

I bygdeboka støter man ofte på ord som ikke lenger er en del av dagligtalen. Landskyld, huder, geitskinn og kalvskinn er blant dem, og alle disse har med jordeiendom å gjøre.

I dag er penger målestokken for alle økonomiske verdier. Slik var det ikke i eldre tid, da pengeøkonomi var relativt lite utbredt. Varebytte dominerte i økonomiske transaksjoner, og en viss mengde av én bestemt vare stod gjerne i et fast bytteforhold til andre vareslag. Også verdien av jordeiendommer ble uttrykt i ulike varetyper. Fra 1500- til tidlig på 1800-tallet var det huder, bukkskinn, geitskinn og kalvskinn som var verdienhetene i vårt område.

Begrepet 'landskyld' – også bare kalt 'skyld' – hadde to betydninger, som riktig nok hang sammen med hverandre. For det første betydde skylda *jordleie*, dvs. den årlige avgiften som leieren av et bruk eller et jordstykke måtte betale til eieren. Bruksverdien var avgjørende for størrelsen på landskylda, og det var først og fremst avkastningen jordbruket kunne gi som utgjorde vurderingsgrunnlaget. Opprinnelig var dette landskyldas eneste funksjon.

Den andre betydningen av landskyldbegrepet kan vi oversette som *jordverdi* eller *verditakst*. Fra slutten av høymiddelalderen av tok man nemlig landskylda (i betydningen 'jordleie') i bruk som et *verdimål* på *alle* gårder, også på selveide gårdsbruk, hvor det selvsagt ikke ble betalt noen leie. I et samfunn med lite penger i omløp var landskylda et hensiktsmessig mål for jordeiendommens verdi. Både ved salg, makeskifte og arv av jordeiendom trengtes et verdimål. Staten hadde også det samme behovet av skattemessige årsaker. Gode gårder skulle skatte mer enn dårligere gårder. Man delte gårdene inn i gårdklasser, og skatten stod dermed i et visst forhold til gårdens verdi. Denne sammenhengen ble sterkere med tida (se avsnittet Skatter i eldre tid).

Landskyldenhetene var regionalt bestemte, og oftest uttrykt i vareslag. Fra 1500-tallet og fram til matrikkelen av 1838 brukte man huder og skinn på Agder, smør på Vestlandet og i Trøndelag, kornmel på Østlandet og fisk i Nord-Norge. Det fins også lokale eksempler på andre enheter. I middelalderen ble derimot landskylda de fleste steder på Agder uttrykt i månedsmatsbol. Månedsmat betegnet opprinnelig den kostmengden en mann fikk med seg til én måneds tjeneste i leidangen, det sjømilitære forsvaret. 'Bol' kan oversettes med 'enhet'. Månedsmatsbolet stod i et fast verdiforhold til ulike vareslag, f.eks. var 1 månedsmatsbol lik 1 laup smør (15,4 kg.).

Fra 1500-tallet overtok som nevnt huder som regneenhet. En hud ble igjen delt inn i mindre enheter av bukkskinn, geitskinn og kalvskinn, slik:

$$1 \text{ hud} = 2 \text{ bukkskinn} = 4 \text{ geitskinn} = 12 \text{ kalvskinn}$$

Bukkskinn ble imidlertid sjeldent brukt. I stedet for ett bukkskinn skrev man heller en halv hud, to geitskinn, eller seks kalvskinn, som alle uttrykker den samme verdien. Ved videre oppdeling regnet man brøker av disse enhetene, aldri prosenter. I Lister og Mandals len, dvs. dagens Vest-Agder fylke, brukte man vanligvis betegnelsen *engelsk* i stedet for kalvskinn. Begrepet henspeler på engelsk mynt, hvor 1 penny ble regnet som jevngodt med 1 kalvskinn. Det var en del engelske mynter i omløp

i seinmiddelalderen. I Nedenes og Råbyggelag, omtrent svarende til dagens Aust-Agder, ble derimot ikke engelsk benyttet som skyldenhet. Landskyld – i betydningen jordverdi – kommer i bygdeboka til syne på to måter. Den ene er ved arveskifter, hvor fast jordeiendom ble overført til arvingene etter en avdød person. Noen ga også fra seg arven mens de fortsatt levde, da ble det kalt oppgivelsesskifte. Den eiendomsverdien som hver arvtaker fikk, ble uttrykt i landskyld. Gjennom 1700-tallet ble det imidlertid stadig mer vanlig å verdsette landskylda i penger, men da i tillegg til skylda.

En annen måte landskylda framkommer på, er som uttrykk for gårds- eller bruksstørrelse. Fra 1639 var det utelukkende landskylda som var bestemmende for hvilken skatteklasse en gård ble plassert i, og fra 1668 og resten av dansketida ble skatten utlignet direkte på landskylda. Også ved kjøp og salg av jordeiendom var landskylda sentral, enten handelen ble oppgjort i penger eller varer.

Vi skal se på to eksempler. Først et arveoppgjør. I 1693 ble det holdt skifte etter avdøde Jørgen Børusen Skalle. Han etterlot seg kone og fire mindreårige barn, to sønner og to døtre. Boets jordegods var 3 geitskinn i Skalle, likt 9 kalvskinn. Det hadde vært Jørgens odelsods. Etter arvelovgivningene skulle enka ha halvparten av boet. Barna delte den andre halvparten, men slik at hver sønn arvet dobbelt så mye som hver datter. Dermed fikk enka 4 ½ kalvskinn. De to sønnene fikk 1 ½ kalvskinn hver, og de to døtrene ¾ kalvskinn hver. Siden jordegodset hadde vært Jørgens odel, skulle enkas halvpart gå videre til deres felles barn etter hennes død. Dersom enka giftet seg på nytt, ville ikke eventuelle barn i annet ekteskap arve noe av dette godset.¹ Arvelovens favorisering av mannlige arvinger varte fram til 1854. Fram til da arvet brødre en *broderlodd*, som var dobbelt så stor som *søsterlodd*. Vi har fortsatt en reminisens av denne ordningen i språket vårt; vi bruker uttrykket 'brorparten' når én har fått en større del enn andre.

Det andre eksemplet viser landskylda som gårds- og bruksstørrelse. På gårder med flere bruk var ikke nødvendigvis alle brukene like store, eller rettere sagt: like gode. Forskjellene mellom dem framkommer som ulik landskyld. I 1705 var det fem bruk på Ytre Årsnes. Gårdens totale skyld var 5 huder, likt 60 kalvskinn. Ola Nilsen drev det største bruket på 22 ½ kalvskinn. Ommund Andersens bruk var på 16 ½ kalvskinn. Bertel Jakobsen, Søren Torsteinsen og Elling Gramsen drev bruk som var hhv. 9, 7 ½ og 4 ½ kalvskinn. Disse landskyldpartene gjelder jorda som enhver *brukte*, ikke nødvendigvis *eide*. Kun de to minste brukene var selveierbruk fullt ut. Storbruket til Ola Nilsen besto av hans egen selveierdel på 7 ½ kalvskinn, og en leilendingsdel på 15 kalvskinn. Det skulle betales landskyld, jordleie, til eierne for den siste parten. Ommund Andersens bruk var 8 kalvskinn selveie og 8 ½ kalvskinn leie. Av Bertel Jakobsens 9-kalvskinnbruk var halvdelen selveid.² På denne tida ble hovedskatten, som gjerne ble kalt gårdskatt, utskrevet helt proporsjonalt med landskylda, 2 riksdaler pr. hud.

Landskylda på gårder og bruk ble ført inn i matrikler, skattelister og kassabøker. Som skattetaksering varte systemet med huder og skinn fram til matrikkelen av 1838. Da ble skylddaler, ort og skilling de nye skyldenhetene. Men fortsatt ble den gamle hud- og skinnskylda ført i fogdens kassabok, i tillegg til den nye. I kassabøkene for Nedenes amt er for øvrig både ny og gammel skyld ført allerede fra 1828, ti år før den nye matrikkelen ble autorisert. Selve arbeidet med den nye matrikkelen hadde pågått siden 1818, over hele landet.

Landskylda kunne bare endres av ei nemnd av seks lagrettemenn. Det samme gjaldt dersom en del av en gård skulle fradeles, og dermed en ny gård opprettes. I første halvdel av 1600-tallet ble en hel del gårder i Høvåg og Vestre Moland forhøyet eller redusert på skyld, og en del nye gårder skilt ut fra gamle. Staten påla opprettelsen av lokale matrikkelkommisjoner ved midten av 1660-årene. Disse skulle gå kritisk gjennom skyldsettinga av alle gårdene, og om nødvendig gjøre endringer. Dette førte til at 16 gårder i Høvåg fikk økt skyld, mens åtte gårder fikk lavere. Det ble samtidig opprettet 12 nye, som alle ble fradelt eldre, eksisterende gårder. I Vestre Moland ble 15 gårder forhøyet og seks redusert på skyld. Det ble etablert 11 nye gårder.³ I Nedenes amt ble revisjonen ferdigstilt i 1668, under navnet *Matrikkelen 1668*. Denne kom til å bli stående i svært lang tid. Først i 1838 ble en ny matrikkel offisielt tatt i bruk. Som nevnt tidligere var Nedenes amt ferdige med sitt arbeid allerede ti år før. Vi finner nemlig den nye matrikkelkylda ført inn i fogdens kassabok allerede fra 1828. Huder og skinn ble da erstattet med enhetene 1 skylddaler = 5 ort = 120 skilling. Nummereringen av gårdene, dvs. den rekkefølgen de er ført i, ble også endret i den nye matrikkelen.

Skyldregningsmåten ble for siste gang endret i matrikkelen 1889. All skyld ble da taksert i mark og øre, slik at 1 mark var lik 100 øre. Denne regnemåten gjelder fortsatt, selv om skylda ikke lenger har noen praktisk funksjon. Fra 1970-tallet sluttet man å beregne skyld på fraskilte bruk.

Landskylda skriver seg altså fra en tid som er grunnleggende forskjellig fra vår egen. Den var et hendig redskap for myndighetene så lenge gård og jord utgjorde det aller meste av beskatningsgrunnlaget. Da man i stedet gikk over til en personbasert inntekts- og formuesbeskatning på slutten av 1800-tallet, mistet skylda sin viktigste funksjon. I privatrettslige mellomværender ble landskylda gradvis foretrengt av verdiberegning i penger.

Noter

¹ Nedenes skifteprotokoll. 1, fol. 45f.

² Fogderegnskaper. Nedenes amt. 1705. Kassabok 1705.

³ Ibid. 1667 og 1668. Gårdskattemanntall 1668 sammenholdt med tilsvarende manntall for 1667.

Skatter i eldre tid

I gårds- og slektshistorien utgjør skattelister en viktig del av kildegrunnlaget. Det gjelder særlig for den eldste tida, 1600-tallet, da det er sparsomt med annet materiale. Skattelistene ble skrevet av de lokale skatteoppkreverne, fogdene. Listene viser hvem som betalte skatt, og hvor mye som ble betalt. De tjente som en dokumentasjon på pengene som kom inn. Når fogden hadde utarbeidet regnskap over inntekter og utgifter i sitt fogderi, ble skattelistene lagt ved regnskapene, og sendt til sentralmyndighetene i København for revisjon. Før 1662 gikk regnskapene via lensherren, og gikk inn i et større lensregnskap. Etter den tid sendte fogdene sine regnskaper og vedlegg direkte til København. Der ble regnskaper og vedlegg arkivert, og dermed tatt vare på fram til våre dager. De fleste skattelistene fra ca. 1600 og framover er bevart og ligger i dag på Riksarkivet i Oslo. Listene fra tida før ca. 1660 ligger i serien *Lensregnskaper*, mens *Fogderegnskapene* har de fleste listene fra da av og fram til 1814. En del skattedokumentasjon fins også ved Statsarkivet i Kristiansand.

Statens inntekter kom ikke bare gjennom skatteutskrivninger. Særlig toll, men også bøter, konfiskasjoner, leieinntekter av statens eiendommer og ulike avgiftstyper, ga klingende mynt i statskassa. Likevel utgjorde skatt vanligvis størstedelen av inntektsgrunnlaget.

På 1600- og 1700-tallet var det dessuten en sterk sammenheng mellom krig og skatt. Når staten førte krig – og det skjedde ofte, særlig på 1600-tallet – måtte bøndene punge ut. Vi kjenner ingen periode i norsk historie hvor skattetrykket økte sterkere enn i første halvdel av 1600-tallet. Krigene kom da på rekke og rad. Og det skulle vise seg at selv om skattebyrden sank etter hver fredsslutning, så kom den sjelden tilbake til førkrigstilstanden. I stedet kom skattene til å ligge på et stadig høyere nivå. Dels kom det nye skatter til, dels økte beløpet på eksisterende skatter. I denne perioden kan vi si at Norge gikk fra å være et lavskattland til et høyskattland. Men slike betegnelser er selvsagt relative. Sett i forhold til andre lands bønder, f. eks. de danske, slapp nordmennene ganske billig unna. Her fins det riktig nok ulike syn blant historikerne, men det vil føre for langt å komme inn på denne diskusjonen.¹

Skattesystemet var basert på gård og bruk som utligningsobjekt. Bare unntaksvis, og da særlig i krigstider, ble skatten utskrevet på personer. Også sager, og i perioder kverner og husdyr, ble beskattet. En del andre skatteobjekter er vist under overskriften Andre skatter lenger ut i kapitlet.

Nedenfor skal vi se nærmere på bakgrunnen for, utligningsmåten til og størrelsen på de ulike skattetyperne.

Leidangen

Leidangen var den eneste faste statsskatten i middelalderen i kystområdene, og den fortsatte gjennom hele dansketida. Den fikk riktignok mindre betydning etter hvert som andre skatter kom til. Leidangen har sitt opphav i vikingtidas sjømilitære ordning, der alle bøndene innen et geografisk område, skipreida, hadde en kollektiv plikt til å bygge og utruste et skip med mannskap og proviant. I løpet av høymiddelalderen gikk denne plikten over til å bli en årlig ytelse til staten i form av naturalia, f.eks. smør, huder og skinn.² Etter hvert ble også mynt brukt, og i Mandals len ble leidangen utredet i *engelsk*, av

"Krone- og leilendingbønder" i Høvåg i landskatten 1612. Her er oppsettet standardisert, slik at hver linje inneholder navn på skattyteren til venstre, og skattebeløpet til høyre. Alle i denne skatteklassen betalte samme beløp, 1 daler. De fem øverste skattyterne er Børu Gladstad, Tore Steindal, Gammel Østre Vallesverd, Osmund Vestre Vallesverd og Torborg Trøe.

Lensregnskaper for Nedenes len 1612/13, landskatt mikkelsmesse 1612, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

(engelsk) mynt.³ Den eldste leidangslista for Nedenes len, som Høvåg og Vestre Moland hørte til, er fra 1601. I den er leidangen utredet i huder og ulike skintyper, men også delvis i myntslagene skilling og alba. Det var vanlig med en kombinasjon av skinnvarer og mynt, f.eks. var gården Kvannes taksert til ett geitskinn, ett kalvskinn og en halv skilling.⁴ En endring i leidangen kunne bare skje ved en åstedsforretning, der seks lokale lagrettemenn, etter hvert sammen med sorenskriveren, var vurderingsmenn. Slike nemnder foretok også delings- og skyldsettingsforretninger, som da Urdalen ble utskilt fra Vestre Vallesverd i 1639. Urdalen ble taksert til ett geitskinn i landskyld, og ett kalvskinn og en halv skilling i leidang.⁵

Eneveldets innføring i 1660 medførte mange reformer, blant annet ble alle gårder skyldsatt på nytt i en landsomfattende matrikuleringsprosess. I forbindelse med den ble leidangen også vurdert, slik at alle gårder nå fikk en ny leidangssats taksert i penger. Kvannes' leidang ble nå 1 ort, 18 skilling.⁶ På det tidspunktet var for lengst andre, og langt høyere, skatter kommet til. Leidangen hadde derfor liten betydning under eneveldet, men den stod likevel ved lag resten av dansketida.

Landskatten

Landskatten var opprinnelig en ekstraskatt som bare ble skrevet ut ved behov. Problemet for bøndene var bare at statens behov for økte inntekter gikk fra å være sporadisk på 1500-tallet til nærmest konstant på 1600-tallet. I tråd med denne utviklingen gikk også landskatten i realiteten over til å bli en fast skatt. Den ble utskrevet nesten årlig fra 1610 og utover. Tidvis kalles den også krigsskatt, som under Kalmarkrigen 1611-13. Utligningsprinsippet var annerledes for denne skatten, sett i forhold til leidangen. Mens den siste hvilte på *gården*, var landskatten en personskatt. Men det var bare husstandsoverhodet på gårdsbrukene som ble skattlagt, dermed ble kvinner kun utlignet dersom de var enker. Det var dessuten ulike satser dersom det var mer enn én bruker på en gård. En av dem skattet som hovedbruker, og de øvrige, medbrukerne, betalte hver halvparten så mye som hovedbrukeren. I 1610 og en del andre år var satsen en riksdaler for hovedbrukere og en halv riksdaler for medbrukere. Oppsitterne på de minste gårdene skattet som "ødegårdsmenn", de betalte også en halv riksdaler. Landskatten ble dessuten utskrevet på "tjenestedrenger på full lønn" og "tjenestedrenger på halv lønn". I listene finner vi aldri mer enn noen få slike skattytere i hvert sogn, så det var nok bare voksne, noe bemidlede tjenere som ytte landskatt. Det skal også nevnes at skattyterne ble klassifisert i kategorier som er fullstendig misvisende i forhold til den reelle sosiale strukturen på Agder. Hovedbrukere fins under overskriften "leilendinger", selv om de fleste egentlig var selveiere. Medbrukerne betegnes som "husmenn". Også disse var i all hovedsak selveiende gårdbrukere. Bakgrunnen for misforholdet var at de lokale øvrighetspersonene måtte forholde seg til sentralt gitte utligningsprinsipper beregnet for en helt annen sosial struktur enn den Agder hadde. Om lag 80 prosent av norske gårdbrukere var leilendinger. Bare i vår landsdel dominerte selveierne.

Landskatten ble etter kort tid den tyngste skatten for bøndene. Den kom stadig oftere, fra 1624 økte satsene, og i andre halvdel av 1620-årene ble den enkelte år skrevet ut flere ganger.⁷ Fra 1637 ble den kalt unionsskatt, men nå var et nytt skattesystem på trappene. I 1644 ble kontribusjonen innført. Vi skal se nærmere på den nedenfor, men først ta med oss noen småskatter fra tida 1593-1644.

Fra mange småskatter til én stor: 1593-1644

Bygningsskatten var en mindre ekstraskatt som ble utskrevet enkelte år, første gang i 1593. Bygningsskattlista for det året er for øvrig den eldste bevarte av alle skattelister fra Agder. Fra 1617 til 1643 var skatten årviss. ”Bygningen” det refereres til var Akershus festning, inntektene skulle gå dit. Skatteobjektet var gårdene, og de var inndelt i et gårdklassesystem som antas å ha hatt sitt opphav i middelalderen. Gårdene var inndelt i tre skatteklasser: fullgårder, halvgårder og ødegårder. De førstnevnte ytte 60 skilling, halvgårdene 30 skilling, og ødegårdene 1 ort.⁸

Garnisonsskatten var en annen militær særskatt, den kom i 1627. Skatteklassene var de samme som i bygningsskatten, men satsene noe lavere.

Båtsmannsskatten ble innført fire år senere, men den eldste listen for Nedenes len er fra 1636. Den skulle brukes på marinen. Satsene var en halv riksdaler for full- og halvgårder, og 12 skilling for ødegårder. Alle de tre sistnevnte småskattene, samt en liten **offiserskatt**, ble opphevet ved skattereformen i 1644.

Kontribusjonen (av latin, jfr. eng. *contribute*=bidra) er knyttet til Hannibal Sehesteds navn, stattholderen som innførte den i 1644. Det var en gjennomgripende reform, med nye gårdklasser inndelt etter skyld, en reduksjon av antallet skatter, og ikke minst en økning av skattebyrden. Det siste var jo den egentlige hensikten for staten: å øke dens inntekter på grunn av krigstida man var midt oppe i. Mindre kjent er det at de nye utligningsprinsippene i kontribusjonen faktisk ble innført fem år tidligere på Agder enn i landet for øvrig. Det skyldtes at Christian 4. våren 1639 nedsatte en kommisjon av to adelsmenn, Christoffer Gøye og Eilert Urne, som fikk i oppdrag å utrede en skatteordning for Agder-lenene. Praksisen kunne nemlig variere noe mellom ulike deler av landet, ettersom ulike lokale eller regionale forhold skulle innpasses i sentralt gitte skattebrev.⁹ Resultatet ble en ny inndeling i gårdklasser etter skylda, slik at fullgårder var de med 4 huder eller mer, halvgårder fra 2 inntil 4 huder, og ødegårder under 2 huder. Skatten ble utlignet direkte på skylda, en halv riksdaler av hver hud. Gården var skatteobjekt. Var det mer enn en bruker, og oftest var det tilfellet, var alle kollektivt ansvarlige.

I 1644 kom det store skattesjokket, og det gjaldt hele landet. Kontribusjonen ble utskrevet med 12 riksdaler av hver fullgård, og henholdsvis halvdelen og fjerdedelen for halv- og ødegårder. Men satsene ble halvert etter fredsslutningen i Brømsbro i 1645.

Fra 1668 ble skatten utlignet direkte på landskylda over hele landet, men skattetrykket ble værende på et relativt høyt nivå. Ordningen hadde sammenheng med det omfattende matrikuleringsarbeidet som i årene 1665-1668 førte til at alle gårder ble skyldsatt på nytt. På Agder ble kontribusjonen, som nå vanligvis gikk under betegnelsen leilendingsskatt eller gårdskatt, utskrevet med halvannen riksdaler av hver hud. Satsen ble forhøyet til 2 riksdaler pr. hud fra 1671. Denne satsen, og prinsippet med skyld-ligning, ble stående resten av dansketida.¹⁰

Odelsskatten

Ikke alle småskatter forsvant da kontribusjonen kom i 1644. Odelsskatten var en skatt på jordleieinntekter. En bonde som f.eks. eide to gårder, en han selv drev, og en han leide ut, måtte betale odelsskatt av

Handwritten document snippet showing a tax assessment for "Odels- og jordegne bønder" in Høvåg, 1612. The text is in Old Norse and mentions "Gunder Haugevig" and "Skattebeløpet var 1 daler, 9 1/2 skilling".

"Odels- og jordegne bønder" i Høvåg i landskatten 1612. Gunder Haugevig skattet av følgende gårder og gårdparter: Frivoll, Hæstad, Heisel og Kvåse. Skattebeløpet var 1 daler, 9 1/2 skilling. Hans og Nils Flesi skattet sammen av jordegods i Flesi, Beisland, Huseland, Klepp, Bø i Sokndal og Sanningveit. De måtte ut med 2 riksdaler, 1 ort, 8 skilling.

Lensregnskaper for Nedenes len 1612/13, landskatt mikkelsmesse 1612, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

landskyldinntektene, jordleien, han fikk av den sistnevnte. Dette gjaldt også for deleiere, folk som hadde mindre landskyldparter. Ikke bare odelsods, men også utleid kjøpe-, gifte- og pantegods, var underlagt skatten. Derimot skulle kun private jordeiere betale, dvs. at det ikke ble svart slik skatt av kirke-, prestebols- og krongods. Embetsmenn, byborgere og adelsmenn ble først ilagt odelskatt under eneveldet.¹¹

Odelsskatten ble innført allerede i første halvdel av 1500-tallet, og fra 1553 ble den vanligvis utredet som en viss brøkdel av landskyldinntekten. Brøken varierte med statens behov, den kunne være en fjerdedel, som var det vanligste, men den kunne også være en halvpart eller en åttendedel, til og med kombinasjoner av brøkene. Fra 1664 lå derimot satsen fast, for Agders del på 57 ½ skilling av hver hud.¹²

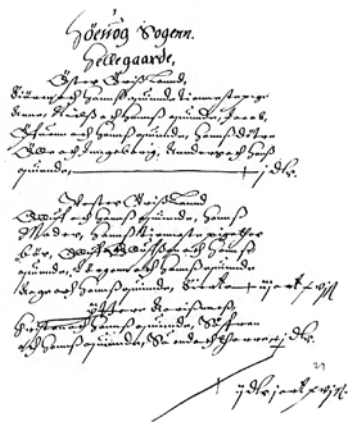
I praksis var det inntil 1644 skattefritak for odelskatt av leieinntekter opp til en riksdaler. Innkrevingen av odelskatten ble nemlig knyttet opp mot landskatten, slik at bare de som hadde leieinntekter som oversteg en riksdaler, ble avkrevd odelskatt. Lenge gikk landskatten med en riksdaler av hver bonde, og dette var det samme som odelskatten av 4 huders landskyldinntekter (normal landskyld var en riksdaler pr. hud, og skattesatsen var lenge en fjerdedel). Odelsskatten og landskatten ble da ført i de samme listene. Der finner vi først de odelskattbetalende, under overskriften ”odels- og jordeiende bønder”, eller bare ”odelsbønder”, og deretter ”leilendinger” og ”husmenn”. Det var få innenfor nåværende Lillesand kommune som eide så mye jordegods at de ble ilagt odelskatt i denne perioden. I den eldste lista, fra 1610, var det to i Høvåg og tre i Vestre Moland.¹³

Fra 1647 av ble det derimot innkrevd odelskatt av all landskyldinntekt, uansett hvor lite beløpet måtte være. Fra da av føres også egne odelskattlister, spesifisert med hvilken gård og hvor stor landskyldpart enhver skattyter eide. Årlige odelsmanntall, som de ble kalt, fins for Nedenes len og amt fram til og med 1703. Fra 1704 og utover førte man kun opp eierparter som var fritatt, og krevde inn odelskatt av resten, samlet for hver gård.

Koppskatten 1645

Navnet kommer av det tyske *kopf*=*hode*, og skatten var da også en personskatt på alle over 15 år, kvinner som menn. Det var en ekstraskatt, knyttet til krigen mot Sverige 1643-45. Personalhistorisk er koppskattlisten verdifull fordi den er den eldste som ikke bare har navnet på bonden selv, men også andre husstandsmedlemmer over skattepliktig alder. Riktignok ble konene ikke navngitt i vårt område, f.eks. finner vi under gården Lofthus: ”Ola og hans kvinne, og pike Birte” (modernisert språk). Med ”pike” skal her forstås tjenestejente. Barn er spesifisert som sønn eller datter, og de oppføres med fornavn.

Koppskatten er også spesiell i et sosialhistorisk perspektiv. Den ble nemlig utskrevet på *alle* sosiale grupper, og jo høyere på rangstigen, jo høyere var satsen. Til og med lensherre Palle Rosenkrantz på Oddernes kongsgård måtte ut med koppskatt, og ikke bare for seg selv. Husstanden bestod av kone, to døtre (over 15 år), fire innarbeidende tjenestejenter og seks utarbeidende, en gårdsfogd, en smed, en skredder, tre ”personlige” tjenstedrenger for lensherren, en kjellersvenn og endelig sju arbeidskarere. For de adelige i Palles kjernefamilie var satsen 6 riksdaler. Avhengig av den sosiale statusen til de øvrige varierte satsen fra 2 riksdaler og ned til 8 skilling for de utarbeidende

Koppskatten 1645 for Høvåg. Utsnittet viser de tre første gårdene, Østre Øresland, Vestre Øresland og Ytre Årsnes. På Østre Øresland ble det betalt skatt for følgende personer: Bjørn og hans kvinne (kone), (hans) tjenestepike Anne, Nils og hans kvinne, Jakob, Auen og hans kvinne, hans døtre Øli og Ingeborg, Anders og hans kvinne. Merk at gårdbrukernes koner aldri nevnes med navn, i motsetning til barn og tjenestejenter.

Lensregnskaper for Nedenes len 1645/46, koppskatt olsok 1645, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

tjenestefolkene.¹⁴ Også for gårdbrukerne og deres familier var satsen 8 skilling pr. hode på full- og halvgårder, og 6 skilling på ødegårder. Koppeskatten kom imidlertid på toppen av et fra før av rekordhøyt skattetrykk. Kontribusjonen er alt nevnt, men også andre skatter, som utskrivningspenger, skyssferdspenger og fôrnavtspenger, kom til. De siste ble imidlertid kortvarige.

Skoskatten 1711

Både koppeskatten og skoskatten var personskatter, og de var begge knyttet til krig. I 1711, under Den store nordiske krigen, ble det utskrevet en skatt på alle som var gamle nok til at de brukte sko, i praksis fra treårsalderen og oppover. Skatten fikk da også navnet ”skoskatten”. Det var imidlertid kun lær- og skinnsko som ble beskattet, tresko var unntatt. For Nedenes amt oppgir listen bare oppsitterens, husstandsoverhodets, navn. Deretter føres antallet av skattytere i husstanden, og skattebeløpet.¹⁵ Satsen var 6 skilling av hver person, og den ble bare utskrevet for året 1711.

Dagskatten 1712-13

Dagskatten, eller krigsstyren som den også ble kalt, kom i likhet med skoskatten under Den store nordiske krigen. Staten fastsatte hvor mye hvert amt skulle betale, og så ble det opp til lokale myndigheter å fordele skatten videre. Ei nemnd av 12 menn fra hvert sogn – seks blant de ”velholdneste” og de øvrige seks blant de ”ringeste” – skulle taksere alle gårdbrukerne etter enhvers ”lejlighed og vilkor”, altså etter evne.¹⁶ Det ble fastsatt en sum pr. dag hver skulle betale. I skattelista finner vi to beløpskolonner, først hver brukers daglige skattebeløp, og dernest hva summen ble for hele året. Det ble en stor utgift for mange, og allerede i 1713 ble skatten halvert. Dessuten ble halvdelen av skatten for 1712 ettergitt.¹⁷

Skattelista forteller likevel mye om den økonomisk-sosiale tilstanden, vel og merke slik den lokale nemnda vurderte den. Det er all grunn til å tro at dagskatten reflekterer reelle økonomiske forskjeller blant bygdefolket. Også innenfor én og samme gård med mer enn én bruker kunne utligningen bli svært så forskjellig. På Sangereid, for eksempel, ble Ola Ommundsen lignet for 7 riksdaler, 58 skilling, Rasmus Knutsen for 3 riksdaler, 77 skilling, mens Anders Svendsen og Svend Persen bare ble skattlagt med 1 riksdaler, 86 ½ skilling hver. Beløpene gjelder utligningen for året 1712. Det var bare én mann i sognet som ble lignet høyere enn Ola Sangereid, men fire ble lignet for like mye. Høyest taksert ble Ola Halvorsen Heldal med 11 riksdaler, 39 skilling. Tretten personer i Vestre Moland fikk laveste sats, 22 13/16 skilling. Bare fire av disse var menn. Sju av de ni kvinnene var enker.¹⁸

Formueskatten 1789

Skatten som går under betegnelsen 'formueskatten 1789', var egentlig både en formue- og inntektsskatt, men på gitte betingelser. Inntekter fra jordbruk og fiske var fritatt, slik at gårdbrukerne bare betalte skatt av formuen, med unntak av inventar, husgeråd og arbeidsredskaper. Utestående fordringer skulle ikke regnes inn, men gjeld skulle trekkes fra. Satsen var en halv prosent. Ifølge skattebrevet skulle alle betale formueskatt med denne prosentsetsatsen. Sjøfolk og andre med næringsinntekter utenfor jordbruk og fiskeri betalte normalt ikke

Den samlede skattebyrden: Et eksempel fra 1705

Børu Ågesen var én av fire brukere på Vestre Øresland i 1705. Hvert av brukene var skyldsatt til 1 hud, 3 kalvskinn, og var dermed vurdert som like store, eller rettere sagt: like gode. Arealet var nemlig ikke det viktigste den gang, men produksjonsevnen. For Børu Ågesens del er skatteberegningen satt opp slik:

	Riksdaler	Skilling
Leilendingsskatt	2	48
Proviantskatt		30
Arbeidspenger		30
Leidang		15
Korn-, ost- og kveggtiende		40 5/6
Soldater -munderingspenger		30
(Sum skatter)	4	1 5/6

Skattesummen som Børu måtte ut med tilsvarte verdien av 1 1/3 ku, og viser situasjonen i et normalår. I 1705 var ikke Danmark-Norge med i noen krig. Bare noen få år senere, under Den store nordiske krigen, ble skattestrykket langt større på grunn av ekstraskattene som kom da.

skatt av formuen, de skattet derimot 5 prosent av siste års inntekt. En del personer ble fritatt, da de verken hadde skattbar formue eller inntekt. Soldater skulle heller ikke betale noe. Skatten ble ført inn i egne protokoller med trykte standardrubrikker. De er å finne i Rentekammerets arkiv i Riksarkivet, under serien *Skatteregnskap*.¹⁹

Andre skatter

Det fantes også en del andre skatter enn de som er nevnt ovenfor, men de fleste er mindre viktige som kilder til bygdeboka. Skattelister som ikke inneholder annet enn gårdens skyld, og dem er det flere av, tilfører ingenting utover det vi allerede har fra andre kilder. Noen skatter gir imidlertid andre typer opplysninger. Blant dem er **rosstjenesteskatten 1644**, og **kobberskatten 1674**. Begge disse var skatter som ble utskrevet på selveid gods, dvs. gårder og gårdparter som var eid av brukeren selv. I kobberskatten skulle det i tillegg skattes av pantegods. Rosstjenesteskatten ble skrevet ut første gang i 1644. Satsen var da en halv riksdaler av hver hud.²⁰ Kobberskatten ble bare utskrevet i 1674 som et ledd i opprustninga før krigen 1675-79. Innkrevingen ble fordelt på flere terminer, og satsen var et halvt skålpund kobber (233,85 gr.), omregnet til 10 sk., til hver termin.²¹

Under det tidlige eneveldet kom flere nye småskatter for bøndene (se ndf.). Det kom også skatter som bare gjaldt enkelte yrkes- eller sosialgrupper, som **skipper- og styrmannsskatt**, **sagmesterskatt** og **husmannsskatt**, den siste ble riktig nok bare utskrevet på de mest formuende blant husmennene. Fra 1681 kom en **konsumpsjons- og folkeskatt**. Konsumpsjonen gjaldt bare de som drev annen næring enn jordbruk, som gjestgivere, skippere, handelsfolk og embetsmenn. Hos disse gruppene ble hele husstanden skattlagt. Folkeskatten tok sikte på å fange opp allmuefolk som ikke ble beskattet som gårdbrukere. Det gjaldt voksne bondesønner som ventet på å ta over gårdsbruket etter foreldrene, samt arbeidsføre "husfolk".²² Fra 1683 ble det utskrevet en **kopp- og kvegskatt** på de samme gruppene som i konsumpsjonen.²³ Det var for øvrig sogneprestene som ble pålagt å sende inn oversikter over hvem som skulle ilegges konsumpsjons- og folkeskatt og kopp- og kvegskatt, og de var selv blant de største skattyterne i disse. Prestene ble fra 1684 dessuten ilagt en årlig "landehjelpsskatt".²⁴

I krigsåret 1711 kom en **karjol-, parykk- og fontangeskatt** (*fontange=vifteformet hodepynt for kvinner, etter hertuginnen av Fontange, Ludvig 14.s elskerinne*), men slike ting fantes bare i prestegården. Sogneprest Lauritz Belitz' "kjæreste", dvs. kone, var den eneste som bar fontange. Skattesatsen var 3 riksdaler, like mye som verdien av ei ku. Stuepiken hennes bar et mindre "sett", altså en mindre hodepynt, så da holdt det med 1 riksdaler i skatt for henne.²⁵ Samme året ble det også utskrevet en **kopp-, ildsteds- og rentepengeskatt** for bemedlede folk utenfor gårdbrukernes rekke. Kun i prestegården ble det skattet av ildsteder, der det var tre slike, og ingen i prestegjeldet betalte rentepengeskatt. Koppskatten, som gjaldt hver person i velstående husstander, ble, utenom folkene i prestegården, kun utskrevet på én håndverker og én strandsitterfamilie.²⁶

Ingen av skattene i avsnittet over fikk noen betydning for bøndene. Det gjorde derimot den såkalte **folkelønnskatten**, som besto av en sjettedel av tjenestefolkenes lønn. Også den ble utskrevet i krigsåret 1711. De fleste gårdene hadde enten en tjenestedreng eller oftere ei tjenestejente, og noen hadde begge deler. Trolig var det bare voksne

tjenere som ble lignet. Årslønna for en mannlig tjener innenfor grensene av nåværende Lillesand kommune varierte mellom 2 $\frac{3}{4}$ og 5 riksdaler. Kvinnelige tjenere hadde fra 1 til 3 riksdaler, de aller fleste 2 eller 2 $\frac{1}{2}$. Kun noen ytterst få fikk bare 1 riksdaler. I prestegården var for øvrig tjenerlønnen noe høyere enn ellers, en av pikene der fikk 6 riksdaler, en annen fikk 5, men selv de to ”fæpigene”, dvs. de som primært arbeidet i uthusene, hadde relativt god betaling, 3 $\frac{1}{2}$ riksdaler. Alt tyder for øvrig på at ikke tjenestefolkene selv betalte folkelønnskatten, men at husbonden deres gjorde det. Denne skatten kan dermed ses som en slags arbeidsgiveravgift, men den gjaldt altså bare året 1711. Skattelistene til alle skatter i dette avsnittet ligger i serien *Fogderegnskaper* i Riksarkivet.

Sagskatt

En årlig sagskatt ble innført fra 1560. Satsen var avhengig av om saga ble klassifisert som årgangssag eller flomsag.²⁷ Den eldste sagskattelista som er bevart fra Nedenes len gjelder året 1610, og den er innført bakerst i landskatlista. Det fantes ingen årgangssager i lenet, kun flomsager. Det skulle da svares 2 riksdaler av hver flomsag i fast sagskatt. Dessuten skulle det ytes 1 riksdaler for hvert hundrede bord som var skåret inneværende år. Skatten ble innkrevd 11. november.²⁸

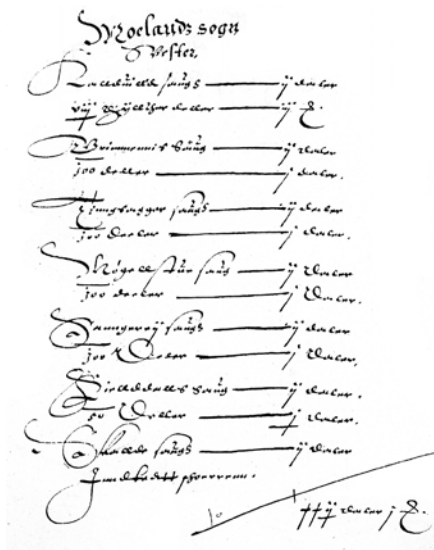
Det var lenge fritt fram for selveiende bønder å sette opp ei vannsag på eiendommen, og utover 1600-tallet kom det en del slike i Høvåg og Vestre Moland. Rundt 1650 ble alle sagene skattetaksert, men på det tidspunktet var bare Tingsaker sag i drift.²⁹ Kontribusjonen fra 1644 hadde nemlig skrudd opp sagskatten så mye at de fleste sagueiere valgte å legge ned.

Fra 1688 innførte staten en privilegieordning som også omfattet kvantumsbegrensninger. Ingen andre sager enn de som hadde fått privilegium kunne heretter skjære for salg. Ordningen gjaldt for Sør- og Østlandet, og antall sager i dette området ble redusert fra ca. 1200 til 664. Av disse lå tre i Vestre Moland, det var sagene på Øvre Tingsaker, Nedre Tingsaker og Kaldvell. I Høvåg fikk kun Vestre Vallesverd sag privilegium. Tillatt sagskurd på de fire nevnte var henholdsvis 1400, 700, 1400 og 400 bord.³⁰ Privilegieordningen stod ved lag helt til 1860, men det kom en del endringer før den tid. Flere sager fikk privilegium på 1700-tallet, for eksempel Kornbrekke sag som ble opprettet i 1786.³¹ Etter 1688 var det kun de privilegerte sagene som ble skattlagt, de øvrige var nå forbudt og skulle nedlegges.

Kvernskatt

Ei bekkverk til maling av korn fantes på de fleste gårdene der forholdene lå til rette for det. Teknologien er av middelaldersk opphav, men vi vet ikke hvor utbredt kvernene var da. Den eldste oversikten er fra november 1621. Da skulle det skattes av alle kverner, eller ”skvattemøller”, som de også kalles i kongebrevet. I 1621 var det 12 kverner i Høvåg, og åtte i Vestre Moland, og det ble skattet en halv riksdaler av hver. Med ett unntak: Steindals kvern slapp unna med 25 % lavere sats enn de øvrige.³² Staten skrev også ut kvernskatt i 1623, og det var like mange kverner som skattet da som to år tidligere.³³

Fra 1689 var kvernene taksert for årlig skatt. I praksis gjaldt det bare de største, to kverner på Kaldvell og to på Tingsaker. Skatten var 40 skilling for hver av de to førstnevnte, og 54 skilling for hver av

Sagskatten for gårder i Vestre Moland i 1617. De oppførte gårdene er Kaldvell, Grimenes, Tingsaker, Møglestu, Sangereid, Fjelldal og Skalle. I linja under hvert gårdsnavn ses antall bord som er skåret inneværende år. På den nederste gården, Skalle, var ”intet skåren”.

Lensregnskaper for Nedenes len 1617/18, sagskatt mortensmesse 1617, Riksarkivet (kopi fra mikrofilm).

Tingsaker-kvernene.³⁴

Fra 1780 ble også mindre bekkverkter beskattet med noen få skilling i året, og slik var det resten av dansketida.³⁵

Kvegskatten 1657

En forordning av 21. juli 1657 påbød en ekstraordinær kvegskatt, begrunnet med krigssituasjonen i samtida. Den ble skrevet ut med differensierte satser på de ulike husdyrslagene. Satsen var 8 sk. for hver hest og hvert storfe, 2 sk. for hver geit, og 1 sk. for hver sau og gris.³⁶ Listene ble ført noe ulikt fra sted til sted. Noen steder er husdyrslagene spesifisert, som for eksempel på gårder i Råbyggelag fogderi, indre del av dagens Aust-Agder. I Nedenes, som dagens Lillesand kommune tilhørte, er kun skattesummen pr. bruk oppført. Lista viser altså om et bruks samlede besetning var stor eller liten, sammenlignet med andre gårder i sognet, men sammensetningen av husdyrene får vi ikke rede på. Derfor har vi ikke tatt med data fra kvegskatten i tabellen om husdyrhold. Derimot er den relative størrelsen på gårdens eller brukets besetning ofte tatt med, enten i det innledende avsnittet om husdyrhold, eller i omtalen av det enkelte bruk.

Noter

- ¹ Se f.eks. Moseng 2003 : 123ff. For øvrig tar alle nyere oversiktsverk opp denne diskusjonen i større eller mindre grad.
- ² Fladby 1974 : 197.
- ³ Lensregnskaper. Mandals len 1601/02, leidangslista.
- ⁴ Ibid. 1601/02, Nedenes len, leidangslista, Høvåg sogn.
- ⁵ Ibid. 1641/42, jordebokens formering, Høvåg sogn.
- ⁶ F.eks. Nedenes fogderi, nr. 480. Matrikkel 1665
- ⁷ Lensregnskaper. Nedenes len , årgangene 1610-37.
- ⁸ 1 ort eller mark var lik ¼ riksdaler. I 1593 gikk det 16 skilling på en ort, men i perioden 1602-1624 sank skillingsverdien gradvis i forhold til riksdaler og ort. Fra 1625 og resten av dansketida var 1 riksdaler=4 ort=96 skilling. Det gikk altså da 24 skilling på en ort.
- ⁹ Holmsen 1953 : 105 og Fladby 1974 : 200.
- ¹⁰ Holmsen 1953 : 118 og Fladby 1974 : 200.
- ¹¹ Fladby 1974 : 241, Holmsen 1953 : 101f. og Holmsen 1974 : 49f.
- ¹² Fladby 1974 : 241.
- ¹³ Lensregnskaper. Nedenes len 1610/11, landskatt martini (11. nov.) 1610. I Høvåg: Gunder Haugevig og Hans Flesi. I Vestre Moland: Håver Mebø, Jakob Skalle og Jørgen Bjelland.
- ¹⁴ Lensregnskaper. Mandals len 1645/46, koppskatt olsok 1645.
- ¹⁵ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1710-11, skoskatt 1711.
- ¹⁶ Stiftamtmannens arkiv nr. 855. Dagskatt 1713, Høvåg sogn
- ¹⁷ Fløystad 2007 : 270.
- ¹⁸ Stiftamtmannens arkiv nr. 856. Dagskatt 1712, Høvåg sogn
- ¹⁹ Rentekammeret. Skatteregnskaper. Formueskatten 1789, pk. 20, Nedenes.
- ²⁰ Lensregnskaper. Nedenes len 1644, rostjenesteskatt.
- ²¹ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1674, kobberskatt.
- ²² Ibid. 1681, konsumpsjons- og folkeskatt.
- ²³ Ibid. 1683, kop- og kvegskatt, dat. 3.5.1683.
- ²⁴ Ibid. 1684, prestenes landhjelpsskatt.
- ²⁵ Ibid. 1710-11, karjol-, parykk- og fontangeskatt 1711.
- ²⁶ Ibid. 1710-11, kop-, ildsteds- og rentepengeskatt 1711.
- ²⁷ Fladby 1974 : 283.
- ²⁸ Lensregnskaper. Nedenes len 1610/11, landskatt (med sagskattliste) martini (11.11) 1610.
- ²⁹ Ibid. 1649/50, kontribusjon (med sagskatt) jonsok og mikkelsmesse 1649.
- ³⁰ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1689, designasjon (liste) over privilegerte sager, dat. 6.8.1688.
- ³¹ Nedenes pantebok O, fol. 181a-b.
- ³² Lensregnskaper. Nedenes len 1620/21, kvernskattliste martini (11. nov) 1621.
- ³³ Ibid. 1622/23, kvernskattliste martini (11. nov) 1623.
- ³⁴ Fogderegnskaper. Nedenes amt 1689, liste over nytakserte kverner, dat. 31/12-1689. For øvrig ligger det årlige kvernskattlister i fogderegnskapene utover 1700-tallet.
- ³⁵ Nedenes fogderiarkiv. Kassabøker , div. årganger.
- ³⁶ Lensregnskaper. Råbyggelag 1657/58. Takstene er innført på siste blad av kvegskattlista.

Anders Leifsen Kvåse var bondelensmann i flere tiår fram til sin død i 1712. Her har han selv gjort en påtegning nederst på et brev fra sorenskriveren. I brevet gir sorenskriveren, Arent Isaachsen, bondelensmannen ordre om å gjøre innholdet kjent for flere navngitte personer i Høvåg. De ble innkalt til en skiftesamling i Grimstad, som skulle holdes 10. desember etter avdøde Tomas Jørgensen, opprinnelig fra Ulvøya, og hans kone Siri Andersdtr. Det er debitorer og kreditorer i boet som varslas. Anders Kvåse benyttet den vanligste arenaen for å gjøre brevet kjent, kirkebakken etter gudstjenesten. Det var vanlig at bondelensmannen leste opp kunngjøringer der. Påtegningen, oversatt til moderne språk, lyder: "Anno 1694 den 2. desember er dette brev opplest og forkynt for de vedkommende på Høvåg kirkegård.

Anders Kvåse
egen hånd"

Nedenes sorenskriveri. Uordnede dokumenter, pk. 2. Dokument dat. 24.11.1694, Statsarkivet i Kristiansand.

Foto: Terje Sødal

Bondelensmenn, lagrettemenn, kirkeverger og kirkeforstandere

Kildematerialet som ligger til grunn for bygdebøkene gir få opplysninger av biografisk art, men hvem som satt med de ulike tillitsvervene kommer vanligvis fram. Det gjelder først og fremst fra tida vi har bevart sammenhengende serier av tingbøker og kirkeregnskaper, hhv. fra 1690-årene og 1657. Unntaksvis har også eldre kilder gitt oss slik informasjon. I bygdebøkene har vi tatt med tillitsvervene fram til begynnelsen av 1800-tallet. Tingbøkene er gjennomgått fram til 1804, kirkeregnskapene til 1828.

I tida før formannskapslovene av 1837, da det kommunale selvstyret ble innført, var det særlig tre typer tillitsverv som var de mest sentrale i lokalsamfunn over hele landet. Hvert prestegjeld eller sogn hadde for det første en *bondelensmann*. Alle tinglag måtte dessuten ha et antall *lagrettemenn*, og to *kirkeverger* fikk det økonomiske ansvaret for sin lokale kirke.¹ Dette tillitsmannsapparatet var på landsbygda nesten utelukkende rekruttert fra bondestanden. I byene ble tillitsmennene utpekt blant byborgerne. Vervene var hjemlet i lovverket, men med et delvis unntak for bondelensmannen, var tillitsmennene representanter for lokalsamfunnet, ikke for staten. Alle vervene har sitt opphav i middelalderen, selv om innholdet i dem endret seg med årene. Bakgrunnen for tillitsmannsapparatet lå i at staten bare i begrenset grad grep inn i lokalsamfunnet. Mye var overlatt til bygdefolket selv. Ordningen med tillitsmenn var en praktisk måte å ivareta de kollektive oppgavene folket selv hadde ansvaret for i bygd og by.²

Bondelensmannen var den eneste tillitsmannen som representerte staten. Han utgjorde det nederste trinnet i statsforvaltningen. Han ble imidlertid rekruttert fra ledende bondeslekter, og kunne også tale bygdas sak overfor statstjenere høyere opp i systemet. Det gir derfor mening å si at han stod med det ene beinet i staten, det andre i bygda. Fogden var nærmeste overordnede, og oppgavene ble delegert fra ham.

Funksjonsfeltet var nokså bredt. Som dagens lensmenn hadde også bondelensmannen politimeslige oppgaver. Fogden hadde påtalemyndigheten i underretten – tinget – men overlott ikke sjeldent til bondelensmannen å fremme sakene. Dette var imidlertid enda mer vanlig i åstedssaker, det vil si rettsmøter som ble holdt på stedene konflikten gjaldt, og skifteforretninger, der bondelensmannen nesten alltid var tilstede. Han skulle også innkalle bygdefolket til tingsamlingene. Innkreving av statlige fordringer, som bestod av skatter, landskyld og bygselavgifter av krongods, samt tiende og bøter, kunne også delegeres. Militære funksjoner, og tollinnkreving, hørte opprinnelig også med, men dette ble overtatt av egne etater i tiårene fram mot midten av 1600-tallet.

Bondelensmannen hadde en høy sosial posisjon i bygda. Han måtte være lese- og skrivefør. Vanligvis ble han rekruttert fra en bondeslekt som utmerket seg enten økonomisk eller sosialt, eller begge deler. Vervet kunne gå i arv. Ikke formelt, men reelt. Det fins eksempler fra Agder på at en og samme slekt satt med vervet i hundre år eller mer.³ I Høvåg peker to gårder seg ut med mange bondelensmenn gjennom tidene: Steindal og Trøe. I Vestre Moland kan det samme sies om Tingsaker på 1600-tallet og Grimenes på 1700-tallet. Gitmark var lensmannsgård i Eide sogn i lange perioder på 1700-tallet.

Å bevitne kjøp og salg av fast eiendom hørte med blant lagrettemennenes funksjoner. Her er det Claus Bigendorf, Ulf Hæstad, Kiddel Trøe og Torstein Hæstad som har satt sine seglmerker på de fire skinnremmene til høyre under dokumentet. De to seglene til venstre tilhører skjøtets utstedere, Kristen Øresland og Eilif Gunsteinsen Boen. De to var svogre, og med samtykke av sine koner, søstrene Inger og Gunvor Reiersdøtre, selger de ødegården Hurvenes i Froland til Gunder Gunsteinsen Birkeland. De tillater også at han kan selge gården videre til lensherre Erik Munk.

RA-diplom perg. 10. mars 1577
Foto: Riksarkivet

Lagrettemann ble man ved å sverge lagretteeden hos lagmannen. Det ga autorisasjon til å sitte som meddommer på tinget, som var laveste rettsinstans. Lagrettemennene utgjorde til sammen en *lagrette*. Oftest bestod den av seks lagrettemenn, men i enkelte saker kunne den ha 12 medlemmer. Fra 1687 ble normalantallet økt fra seks til åtte. Lagretten hadde domsmyndigheten på tinget og på målstevner, riktignok med noe redusert innflytelse gjennom årene, som vi skal se nedenfor. Målstevner ble også kalt åstedssaker, de foregikk andre steder enn i tingstua, f.eks. en grensegang mellom gårder. Domsavgiselsener fra målstevner hadde samme rettskraft som de som ble avsagt i tingstua, og begge kunne ankes videre til lagtinget. Men det var først i 1590 at en fast ordning med ankeinstanser ble etablert. Også på lagtinget fantes en lagrette, men der var lagrettemennene bare å regne som rettsvitner. Domsmyndigheten lå til lagmannen alene. På bygdetinget hadde derimot lagrettemennene innflytelse, men den avtok etter hvert. Fram til begynnelsen av 1600-tallet dømte lagrettemennene alene. I 1591 besluttet staten at lensherrene skulle tilsette en sorenskriver i hvert tinglag. Ifølge instruksjonen skulle han være sekretær for lagretten, og eventuelt hjelpe lagrettemennene med å lese loven, og dokumenter som ble lagt fram. Etter kort tid kom han imidlertid til å ta del i domsavgiselsene sammen med lagrettemennene. Ordningen ble formalisert i 1634, da det i en kongelig forordning het at sorenskriveren skulle dømme sammen med lagretten. Da Christian 5.s Norske Lov kom i 1687, ble sorenskriveren gjort til enedommer i de fleste sakene. Unntaket var livs- og æressaker, samt odels- og eiendomssaker, der lagrettemennene fortsatt skulle ha medinnflytelse. Denne gradvise forskyvningen av domsmyndighet fra lagrettemennene til sorenskriverne var et ledd i statens systematisering og profesjonalisering av rettsvesenet, noe som gikk sammen med at sorenskriverne fikk en styrket posisjon, økonomisk og sosialt. Fra 1630-årene ble de tildelt fast lønn og embetsgårder, i tillegg til

sportelinntektene de hadde fra før av. Etter eneveldets innføring i 1660 ble sorenskriverne embetsmenn, tilsatt av kongen i København, og ikke av lensherrene som tidligere. Parallelt ble altså lagrettemennenes innflytelse svekket, og det ble trolig mindre attraktivt å sitte med vervet. I 1687 ble det bestemt at lagrettemannsvervet skulle rullere blant *alle* bøndene i bygda. Lokale undersøkelser har imidlertid vist at det kunne ta lang tid før dette pålegget ble gjennomført i praksis.⁴ I vårt område ser det ut til at en rulleringsordning har vært iverksatt fra omkring 1700, men dette er ikke systematisk undersøkt.

Historikerne har hatt noe ulikt syn på lagrettemennenes sosiale posisjon. I nasjonale oversiktsverk er de stort sett omtalt som en bygdeelite. Lokale undersøkelser fra Jæren og deler av Vest-Agder har imidlertid avdekket at et flertall av bøndene satt med vervet, også lenge før 1687, og at de derfor ikke kan ha utgjort noe toppsjikt blant bøndene.⁵ Arbeidet med denne bygdeboka har vist at det var en bred rekruttering til vervet også i Høvåg og Vestre Moland.

Kirkevergene satt på åremål. Åremålsperioden var fra gammelt av tre år. I vårt område gikk man imidlertid over til ett-årige regnskapsperioder fra og med 1724. Endringen kom med det store kirkesalget, der staten solgte kirkene til bygdefolket. Fra 1723 til 1825 satt altså kirkevergene bare ett år om gangen. Det var alltid to kirkeverger i hver periode. De delte ansvaret likt mellom seg. Etter endt periode pliktet de å avlegge regnskap for kirkebyggets inntekter og utgifter. Det skulle legges fram for prostens, og godkjennes av ham. Prosten oppnevnte også kirkevergene, iallfall formelt, selv om det trolig var bygdas menn som sammen kom til enighet om hvem som skulle skjøtte vervet i neste periode.

Det var vanlig at det lå jordegods – gårder eller gårdparter – til lokalkirkene. Så godt som alltid var slikt eierskap opprettet i løpet av middelalderen. Etter reformasjonen ble det ikke gitt jordegods til kirkene. Mange gårder og parter var blitt gitt som sjelegaver i katolsk tid. Motytelsen fra kirkens side var at det årlig ble bedt for giverens sjel på dennes dødsdato, i prinsippet til evig tid. Kirkene kunne også få hånd om jordegods på annen måte, f.eks. gjennom makeskifter, eller som oppgjør for bøter som tilkom kirkelige institusjoner.

Høvåg kirke eide halvparten av Vestre Øresland og Indre Årsnes, og hele Kvåse og den lille ødegården Røsnes. Den eide dessuten en mindre part i Vestre Hove i Eide sogn.⁶ Gjennom et makeskifte med kronen i 1646 ble også halve Isefjær lagt til Høvåg kirke.⁷

Til Vestre Moland kirke lå mindre gårdparter i Stutti, Berge og Glamsland, samt 1 ½ hud i Nedre Birkeland i Birkenes sogn.⁸ De tre førstnevnte ble imidlertid avhendet før 1647.⁹

Kirkevergene krevde inn landskyld og bygselspenger av kirkenes jordegods. Kirkene hadde også krav på en del av tienden. Den ble betalt av alle gårdene i sognet, og ble etter reformasjonen fordelt mellom kongen, sognepresten og lokalkirka. Den mest kuriøse inntekten, sett med moderne øyne, er nok leieinntektene av “kirkeyrene”. Hver kirke eide nemlig en del kyr, som ble leiet ut til ulike bønder i sognet. I 1620 hadde Høvåg kirke 15 kyr, mens Vestre Moland eide 12.¹⁰ Betaling for begravelser var en annen viktig inntektskilde.

Utgiftene var stort sett knyttet til vedlikehold og reparasjoner av kirkebygget. Voksløys, vin og brød til gudstjenesten ble også utgiftsført i regnskapet. I krigstidene på 1600-tallet kunne også kirkene bli skattlagt,

i 1657-59 med halvparten av tiende- og landskyldinntektene. Da betalte Høvåg kirke vel 47 rd. I Vestre Moland kirke slapp man derimot unna med drøyt 14 rd. To av de tre årene ble nemlig ettergitt “for Kirchens brøstfeldighed Schyld og for hun er fattig”.¹¹

Fram til slutten av 1600-tallet ser det ut til at kirkevergene ble utpekt blant de “beste bøndene”, og at det da også fulgte en viss sosial status med vervet. På 1700-tallet ble nok vervet heller sett som en plikt, man tok sin økt på vegne av fellesskapet, uten at det ga særlig uttelling sosialt. Vi ser da også at mange bønder både i Høvåg og Vestre Moland betalte et par riksdaler for å slippe unna vervet. I regnskapet for Høvåg kirke for året 1781 står det rett ut at kirkevergeriet anses som en byrde mange helst vil slippe. Det ble presisert at siden hele allmuen eide kirken, måtte alle være med på å dele byrden, eller betale. Frikjøpet skulle skje etter skjønsmenns vurdering av enhvers “vilkor”, altså etter økonomisk evne.¹²

Som nevnt ovenfor solgte staten omkring 1723/24 de fleste norske kirkebyggene, med tilhørende jordegods og andre inntekter. Kjøperne var dels enkeltpersoner, dels sognets allmue i fellesskap, slik at bygdefolket kollektivt overtok eierskapet. I Høvåg og Vestre Moland ble det opprettet et styre for hver kirke. Disse styrene ble kalt forstanderskap, og de tolv medlemmene *kirkeforstandere*. Dermed var et nytt tillitsverv kommet til. Kirkeforstanderne satt på ubestemt tid, de fleste på livstid, i motsetning til kirkevergene, som på den tida bare hadde ett års funksjonstid. Denne styringsordningen fikk imidlertid ikke noen allmenn utbredelse i landet vårt, men i Høvåg og Vestre Moland er den godt dokumentert i de såkalte “kirkestolene”, det vil si kirkeregnskapsprotokollene.¹³

Høvåg kirke ble solgt til allmuen 12. desember 1724. I Vestre Moland gikk det litt annerledes, der ble kirken først solgt fra staten til biskopen, Nyrup, som solgte den videre til sognets allmue åtte måneder senere. Skjøtet til allmuen er utstedt 10. april 1725. Det hører med til historien at to menn fra Flørenes og én fra Østerøya ikke ville være med på handelen.¹⁴

Fire av de fremste kirkeforstanderne foresto kjøpene på vegne av sognets allmue. I Høvåg var det Knut Bjørnsen Trøe, Andreas Håversen Steindal, Torjus Telleisen Ytre Årsnes og Børu Telleisen Indre Årsnes. Men i skjøtene er samtlige 12 kirkeforstandere nevnt, det gjelder både i Høvåg og Vestre Moland. Forstanderne ble i mange tiår framover derfor ofte kalt *skjøtemenn*. De pliktet å stille på et møte hver vår, der man gjennomgikk og underskrev regnskapet fra kirkevergene for det foregående året. Det ser altså ut til at kirkeforstanderne var lese- og skriveføre, de kunne iallfall sette navnetrekket sitt under regnskapet. Brudd på møteplikten ga en mulkt på 1-2 daler, men man kunne sende en fullmektig i ens sted. For øvrig skulle forstanderne ivareta kirkens interesser sammen med kirkevergene, lensmannen og hans medhjelper.¹⁵ Vervet som kirkeforstander gjaldt i utgangspunktet for livstid. Av regnskapsboka – kirkestolen – ser vi at alderdom eller død alltid er oppgitt som grunn til at noen utgikk. Det fins bare ett unntak. Åge Sævig måtte erstattes i 1782 fordi han var “frafløttet”.¹⁶

Noter

- ¹ Fladby 1974 . Oppslagsord kirkeverge, lagrettemenn, lensmann. Se også 'Ordforklaringer'.
- ² Aktuell oversiktslitteratur om emnet: f. eks. Ersland 1999 : 196ff. En monografi som argumenterer for at bøndene hadde en sterk lokalpolitisk stilling, og for et gjensidighetsforhold lokalsamfunnstat når det gjelder styret av norske bygder, er skrevet av Steinar Imsen. Imsen 1990 og Imsen 1994
- ³ Det gjelder Søgne: Sødal 1996 : 90ff., og Bygland: Vollen 2005 : 467f.
- ⁴ Myking 1996 : 183ff., Finne 1999 , her benyttet upaginert versjon på internett <http://www.ub.uib.no/elpub/2000/h/506004/> (12.6.2013), avslutningsdelen.
- ⁵ Ersland 1999 : 196f. og 214. Sødal 1996 : 112.
- ⁶ Danske kanselli, skapsaker. Skap 9, pk. 133. Stiftsiordebok for Stavanger bispedømme ca. 1590
- ⁷ Lensregnskaper. Nedenes len 1650/51, revisjonsmerknader for 1649/50.
- ⁸ Danske kanselli, skapsaker. Skap 9, pk. 133. Stiftsiordebok for Stavanger bispedømme ca. 1590
- ⁹ Skattematrikkelen 1647 viser andre eiere.
- ¹⁰ Hodne 1986 : 207f.
- ¹¹ Rentekammeret. Kirkeregnskaper nr. 50, protokoll 1. Kirkeregnskap for Vestre Moland og Høvåg 1657-59
- ¹² Høvåg prestearkiv. Kirkeregnskaper 1723-1828 Regnskapet for 1781, revidert 23.3.1782.
- ¹³ Ibid., Vestre Moland prestearkiv. Kirkeregnskaper 1723-1816
- ¹⁴ Biskopen i Kristiansands arkiv. C-84 Samtidige kopier av skjøter på Høvåg og Vestre Moland kirker.
- ¹⁵ Høvåg prestearkiv. Kirkeregnskaper 1723-1828 Bestemmelsene om kirkeforstandernes oppgaver framgår av regnskapet for 1805.
- ¹⁶ Ibid. 1782.

Ordforklaringer

Alen	lengdemål, brukt før det metriske lengdemålingssystemet ble tatt i bruk i 1875. Endret seg noe over tid. I perioden 1541-1683 var 1 alen=63,26 cm. ("sjællandsk alen"). Fra 1683 var 1 alen=62,8 cm., og fra 1824 var 1 alen=62,75 cm.
Amt	administrativ enhet i perioden 1662-1917. Avløste lenene etter eneveldets innføring. Nedenes amt med fogderiet Råbyggelag dekket i all hovedsak dagens Aust-Agder fylke, mens Lister og Mandals amt, som ble slått sammen til ett amt i 1688, stort sett svarte til dagens Vest-Agder fylke. Amtene ble avskaffet 1.1.1918, da fylkene ble innført (se også Len).
Benefisert gods	gård eller gårdpart som var lagt til et embete, oftest sogneprestembetet. Leieinntektene utgjorde en del av inntektsgrunnlaget for embetsinnehaveren.
Besetning	husdyrene som fantes på en gård eller et bruk.
Blandkorn	bygg og havre blandet, oftest 2/3 bygg og 1/3 havre. I eldre tid var blandkorn vanligere å dyrke enn de to kornsortene i ren form. Det ble fortsatt dyrket mye blandkorn i 1845, men tjue år senere hadde man sluttet med å så blandkorn de aller fleste steder.
Bruk	en driftsenhet, primært for landbruk, vanligvis drevet av en kjernefamilie. 'Bruk' er synonymt med 'gårdsbruk'. Derimot er begrepet 'gård' noe annet (se 'Gård').
Bugang	beiteområdet som hørte til gården, eller til det enkelte bruk. Det var vanlig at buskapen i sommerhalvåret ble ført til beitesteder i utmarka.
Bygsel/å bygsle	leie av gårdsbruk eller jordstykke, både i betydningen å leie ut, og å ta i leie.
Bygselsavgifter	avgifter på leie av et gårdsbruk, disse kom i tillegg til den årlige leien, landskylda. Bygselsavgiftene var av to typer, se hhv. 'Førstebygsel' og 'Tredjeårstake'.
Dagskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Diplom	samlebetegnelse på ulike typer dokumenter og brev i eldre tid. Noen eksakt tidsavgrensning er ikke definert, men begrepet brukes normalt bare om dokumenter som er eldre enn ca. år 1700.
Endestav	grensehjørne, start- og sluttpunktet langs en grensestreng.
Engelsk	landskyldenhet, likt ett kalvskinn. I bruk fra 1500- til 1800-tallet, dog ikke i området som i dag er Aust-Agder fylke. I Vest-Agder ble derimot engelsk benyttet som landskyldenhet i stedet for kalvskinn. Begrepet er en forenkling av 'engelsk mynt', som var nokså utbredt på Agder i senmiddelalderen.
Faredag	dagen da tjenestefolkene var ferdige med sin avtalte periode, og kunne "fare", reise hjem. Det var én faredag om våren, 14. april, og én om høsten, 14. oktober. Disse dagene var messedager fra gammelt av, og begge ble kalt korsmesse. Det var også vanlig at tidsbestemte leieforhold ble avsluttet på en av faredagene.
Fastegods	fast eiendom, gårder eller gårdparter.
Fletføring	overdragelse av all formue og gjeld, også eventuell framtidig, til en annen person mot underhold. Fungerte langt på vei som follog (se denne), men fletføringen gikk lengre i og med at boet til den fletførte ble oppgjort, og vedkommende umyndiggjort.

INNLEDNING

Follog	avståelse av bruksretten til et gårdsbruk, helt eller delvis, mot underhold. Oftest dreide det seg om at den eldre generasjonen på gården overdro til en sønn eller svigersønn bruksretten, mot visse gjenytelser.
Føderåd	se 'Follog'.
Førstebygsel	innfestingsavgift ved leie av et gårdsbruk. Den ble kun betalt én gang, ved innfestingen, i motsetning til den andre bygselsavgiften, tredjeårstaken, som ble betalt hvert tredje år. Førstebygsele var en høy avgift. I første halvdel av 1600-tallet ble den normalt betalt med 10 rd. pr. hud.
Geitskinn (gsk.)	landskyldenhet, i bruk fra 1500- til 1800-tallet. 1 hud=2 bukkskinn=4 geitskinn=12 kalvskinn. Se kapitlet 'Landskyld, huder og skinn'.
Gård	begrepet 'gård', eller 'gard', kommer av det gammelnorske <i>garðr</i> . Opprinnelig betegnet 'gard' et inngjerdet område, og det ble tidlig en betegnelse på et bosted med tilhørende jordbruksområder. Også substantivet 'gjerde' har de samme språklige røttene. Dette kommer fortsatt til syne i de nynorske begrepene 'skigard' og 'steingard'. Gårdene ble gitt navn, og disse har i moderne tid av forskere blitt inndelt i ulike navneklasser (se underkapitlet 'Gårdsnavnet' i innledningen). Den gruppen av bruk, eventuelt enkeltbruk, med tilhørende arealer som historisk sett har hatt samme navnet, kalles i historisk fagterminologi for en 'navnegård'. Et eksempel på en navnegård er Øresland. En 'skattegård', eller 'matrikkelgård', betegner derimot gruppen av bruk, eller enkeltbruk, som utgjør en enhet i skattemessig forstand, og som i matrikkelen fikk eget gårdsnummer. I Øreslands tilfelle er navnegården allerede i de eldste kildene delt i to skattegårder, Vestre Øresland og Østre Øresland. Disse fikk hvert sitt gårdsnummer da matrikkelen kom i 1660-årene, og de har det fortsatt. Hver skattegård består vanligvis av flere bruk (se 'Bruk').
Gårdsvald	hele området som tilhørte en gård, innmark som utmark. Gårdsvaldet var avgrenset med grensestrenger mot nabogårdene.
Herredag	landets høyeste domstol fra ca. 1600 til 1664, ankeinstans for saker fra lagtingene. I andre halvdel av 1500-tallet ble det også holdt Herredager i Norge, men da uten noen lovfestede regler for anke. I hele perioden fungerte Herredagen også som et forhandlingsorgan mellom stat og folk. Den bestod av et utvalg fra det danske riksrådet, den norske kansleren og stattholderen, tidvis også norske lagmenn og lensherrer, og noen ganger kongen selv.
Hud	landskyldenhet, i bruk fra 1500- til 1800-tallet. 1 hud=2 bukkskinn=4 geitskinn=12 kalvskinn. Se kapitlet 'Landskyld, huder og skinn'.
Husmann/ husmannsplass	person som bodde på et ikke særskilt matrikulert bosted, en husmannsplass. Husmannsplassen var ikke innført i matrikkelen som eget skatteobjekt. Det var gården som eide grunnen der husmannsplassen lå, som utgjorde skatteobjektet. Husmannen betalte leie til gårdeieren, og hadde noen steder også arbeidspålit. Det siste var imidlertid ikke vanlig på Agder, og der det forekom, var arbeidspålitet svært begrenset. Husmann som bodde ved sjøen, ble gjerne kalt strandsittere.
Innerst	person som leide rom hos andre, men hadde sin egen husholdning.
Jordebok	liste over gårder med spesifikasjon av hvor mye enhver gård skulle betale i leidangsskatt. Det var de lokale statlige myndighetene som førte jordebøkene. Jordebøkene inneholder også liste over de statlig eide gårdene, og hvor mye landskyld som årlig skulle innkreves av hver gård. Jordebøkene er arkivert i lensregnskapene. Ved overgangen fra len til amt i 1660, ble jordebøkene erstattet av matrikler. Disse hadde

langt på vei samme funksjon (se 'Matrikkel').

Jordegods	gårder eller gårdparter, fast eiendom. I arveskifter i eldre tid ble oftest begrepet 'fastegods' brukt, i samme betydning.
Kalvskinn (ksk.)	landskyldenhet, i bruk fra 1500- til 1800-tallet. 1 hud=2 bukkskinn=4 geitskinn=12 kalvskinn. Se kapitlet 'Landskyld, huder og skinn'.
Kommerselest	mål for et skips lasteevne. 1 kommersselest=ca. 2600 kg. (iflg. forordning 1769). Ved overgang til nye målemetoder ble 1 kommersselest satt likt 2,08 netto registertonn.
Kontribusjon	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Koppeskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Kreiert	skipstype i eldre tid, middels stort seilskip med to eller tre master.
Krigsstyr	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Kvegskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Kvernskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Lagrettemann	lekdommer på by- og bygdeting. Se kapitlet 'Bondelensmenn, lagrettemenn osv.'
Lagting	etter 1590 ankeinstans for alle type saker fra bygdeting og målstevner. Agder utgjorde ett lagdømme, Agdesiden lagdømme, og lagmannen var dommer. Lagrettemennene, normalt tolv i tallet, fungerte som rettsvitner uten reell domsmyndighet. Dette i motsetning til på bygdetinget, hvor de dømte sammen med sorenskriveren.
Landkommisjonen	Landkommisjonen 1661 ble opprettet etter kongelig ordre. Mandatet var å registrere all jordeiendom i Norge, og utarbeide forslag til en ny matrikkel. Arbeidet resulterte imidlertid ikke i noen matrikkel, den kom først noen år senere. Landkommisjonens registreringer er likevel en svært verdifull kilde til eier- og brukerforhold, husmanns- og strandsitterplasser samt utmarksressurser. Eierne og brukere er oppført med sine respektive skyldparter, vi får derfor en fullstendig oversikt over disse forholdene. Mange steder i landet har også <i>Skattematrikkelen 1647</i> spesifiserte eier- og brukerparter, men det gjelder bare unntaksvis i listene for Høvåg og Vestre Moland. For de fleste gårdene i denne bygdeboka er derfor landkommisjonen 1661 den eldste fullstendige oversikten over skyldpartene til enhver eier og bruker.
Landskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Landskyld	leieavgift som en leilending måtte betale eieren for leie av gård eller jord. Ble allerede i middelalderen også verdimål på gård og jord, til bruk ved skatteutligning, kjøp og salg, samt arveoppgjør. Se kapitlet 'Landskyld, huder og skinn' for mer utførlig omtale.
Laup	måleenhet, primært for smør. En laup utgjorde ca. 15,4 kg., og volumet var ca. 16,2 liter. Betegnelsen var i bruk i middelalderen og noe inn i nyere tid. 1 laup=3 bismerpund=72 merker. Se også 'Spann'.
Ledstø	grensemerke langs en grensestreng, men ikke start- og slutt punktet langs strengen. De sistnevnte kalles endestaver.

Leidang/ leidangsskatt	opprinnelig betegnet leidangen det sjømilitære forsvaret av kysten. Bøndene innen hvert skipreide (senere kalt tinglag) hadde en kollektiv plikt til å utruste et skip med mannskap og proviant. I løpet av middelalderen gradvis erstattet av en årlig ytelse til staten, lenge betalt i naturalier. Se mer utførlig omtale i kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Leiermål	utenomekteskapelig samleie, noe som var et brudd på straffelovgivningen og medførte bøter, først bare for menn, fra midten av 1600-tallet også for kvinner. Dersom en eller begge partnerne var gift på annen kant, ble forholdet definert som hor (ekteskapsbrudd), og straffene langt strengere. Etter Christian 5.s Norske Lov 1687 skulle tredje gangs hor straffes med døden.
Leilending	en som bygsler (leier) et gårdsbruk.
Len	administrativ enhet. Litt forenklet kan en si at lenene tilsvarte dagens fylker. Begrepet avløste i seinmiddelalderen gradvis betegnelsen 'syssele'. Etter at eneveldet var innført ble lenene i 1662 omgjort til amt. 'Len' er et opprinnelig tysk ord som betyr 'lån'. Opphavet er å finne i det føydale Europa, der lensinnehaveren fikk lenet som "lån" fra en konge eller fyrste. På Agder fantes fire administrative enheter på 1500-tallet og fram til 1662: tre len og ett fogderi. Det gjaldt Nedenes len, som Høvåg og Vestre Moland tilhørte, Mandals len og Lista len. Råbyggelag, dvs. indre deler av dagens Aust-Agder, var et fogderi som lå under Nedenes len. Det betyr at Råbyggelag hadde en egen fogd, men at fogden var underlagt lensherren i Nedenes. Fra omkring 1600 ble vanligvis Nedenes med Råbyggelag og Mandals len styrt av én og samme lensherre, gjerne kalt Agdesiden hovedlen. Lista len ble oftest særskilt forlenet. Nedenes og Råbyggelag er forløpere for dagens Aust-Agder fylke, mens Lista og Mandals len stort sett dekker dagens Vest-Agder fylke.
Lest	se 'kommerselst'.
Mark	i betydningen vektenhet, sølv: 214,32 gram rent sølv. i betydningen skyldenhet: Skyldbetegnelse innført ved Matrikkelen 1889. 1 mark=100 øre. Se også kapitlet 'Landskyld, huder og skinn'.
Markegang	rettsmøte i terrenget der siktemålet var å fastslå hvor grensene gikk mellom to eller flere gårder. En markegang ble ofte kalt åstedsrett, og kjennelsen som ble avsaugt hadde like stor rettskraft som en dom på tinget. Aktørene på en markegang var de aktuelle gårdenes eiere og/eller brukere, et antall lagrettemenn, vanligvis seks eller tolv, og sorenskriveren eller hans fullmektig, som skrev et rettsgyldig dokument om saken, og utfallet av den. Det var dessuten ofte vitner tilstede, fortrinnsvis eldre personer, som kunne fortelle om hvordan forholdene var fra gammelt av. Deres utsagn kunne få stor betydning, ettersom rettsforståelsen i slike saker først og fremst baserte seg på sedvane.
Matrikkel	statens register over fast eiendom. Begrepet ble innført ved midten av 1600-tallet. I nyere tid kalt 'Grunnbok'. Se også 'Jordebok'.
Matrikkelgård	enhet som har sitt eget gårdsnummer i matrikkelen. Matrikkelgården er vanligvis sammenfallende med navnegården, altså den enheten som historisk sett hadde ett bestemt gårdsnavn, f.eks. Kjøstveit, Holte osv. Matrikkelgården består vanligvis av flere bruk (gårdsbruk), men enkelte bestod bare av ett bruk. Den første matrikkelen ble utarbeidet ved midten av 1660-årene.
Målstevne	rettsmøte som ikke ble holdt i tingstua, men på det aktuelle stedet som var gjenstand for konflikt. Domsavsigelser fra målstevne hadde samme rettskraft som kjennelser på bygdetinget, og kunne eventuelt ankes videre til lagtinget. Ei nemnd av lagrettemenn, vanligvis seks eller 12 avhengig av sakens karakter, avsa dom eller forlikte partene.

Sorenskriveren var ofte tilstede. Han skrev rettsdokumentet. Hans innflytelse på domsavsigelsene er noe uklar. Trolig veide lagrettemennenes kunnskap om lokal sedvane tungt. Det er derfor grunn til å tro at lagrettemennene her stod relativt sterkere i forhold til sorenskriveren enn på bygdetingene.

Odel	forkjøpsrett for en slekt til en gård eller et gårdsbruk, i en lovbestemt rekkefølge. Nære slektninger gikk foran fjernere, eldre foran yngre, og mannlige foran kvinnelige (det siste ble opphevet i 1975). Odel er en eldgammel institusjon, kjent fra de eldste lovverkene vi har. Gulatingsloven, der de eldste delene er fra 900-tallet, selv om de ikke ble nedskrevet før tidligst på 1000-tallet, har utførlige bestemmelser om odel. Odelslovgivningen har gjennomgått store endringer i århundrenes løp. Både tida for å opparbeide odel til en gård, og hvor fjernt slektskap som skal regnes med, er stadig blitt innskrenket.
Odelsløsningsrett	retten til å innløse en gård eller et gårdsbruk for en odelsberettiget. Fristen for innløsning har blitt endret mye i årenes løp. Fristen var i utgangspunktet 6 mnd., men ved å "lyse pengemangel" på tinget kunne en oppnå utsettelse i inntil 10 år. Dette kunne gjentas inntil seks ganger. Den reelle løsningsfristen var dermed 60 år. I 1604 ble løsningsfristen redusert til 30 år, og i 1687 til 20 år. Den generelle løsningsfristen, inklusive fristen for å "lyse pengemangel", ble samtidig utvidet fra seks mnd. til "år og dag", dvs. ett år og en dag.
Odelsskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Oppebørsel	innkreving av skatter og andre statlige inntekter.
Oppgivelsesskifte	arveskifte der arvelateren fortsatt var i live, og selv ønsket å skifte sitt bo. Det inneholdt avtale om follog (se 'Follog').
Ort	som pengeenhet: Myntbetegnelse. 1 riksdaler=4 ort=96 skilling (1625-1794). Fra 1794 ble det regnet 5 ort pr. riksdaler, og det samme pr. speciedaler da disse kom i 1816. Avskaffet i 1875. som skyldenhet: Innført ved matrikkelen 1838, avskaffet 1889. 1 skylddaler=6 ort=120 skilling.
Partseiesystemet	se kapitlet 'Jordeiendomsforholdene i eldre tid'.
Pengemangelslysing	kunngjøre på tinget at man ønsket å innløse en gård eller gårdpart på odel, men at man foreløpig manglet penger. Man fikk dermed en utsettelse på innløsningsfristen. I de eldre lovverkene var fristen i utgangspunktet seks mnd., men pengemangelslysing ga utsettelse i inntil ti år. Lysingen kunne gjentas fem ganger, slik at den reelle løsningsfristen var hele 60 år. Den ble riktignok redusert til 30 år i 1604, og videre til 20 år i 1687. Ved det siste tidspunktet ble den ordinære løsningsfristen utvidet fra seks mnd. til 'år og dag', dvs. ett år og en dag. I 1687 ble det dessuten tatt inn en bestemmelse om at mindreårige odelsberettigede alltid beholdt løsningsretten i ti år etter nådd myndighetsalder.
Produktiv skog	den del av utmarka som har tilvekst av trevirke på minst 0,125 m ³ pr. år. Eldre oppgaver over produktiv skog er gjerne nokså omtrentlige. I dag er nøyaktige arealoppgaver allment tilgjengelig på internett. Nettstedet 'skogoglandskap.no', drevet av Norsk institutt for skog og landskap, deler den produktive skogen inn i følgende kategorier: særs høy bonitet, høy bonitet, middels bonitet og lav bonitet.
Pund	vektenhet, inndelt i ulike typer. Se 'Skippund' og 'Smørpund'.
Riksbankdaler (rbd.)	myntenhet som kun gjaldt fra 1813 til 1816. 1 riksbankdaler=6 mark=96 skilling.

INNLEDNING

Riksdaler (rd.)	myntenhet i perioden 1544-1813. 1 riksdaler=4 ort=96 skilling (i perioden 1625-1794). Fra 1794 ble det regnet 5 ort pr. riksdaler, mens skillingstallet var uforandret.
Rosstjenesteskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Sagskatt	se kapitlet 'Skatter i eldre tid'.
Sakefallsliste	liste over innbetalte bøter for lovbrudd. Hver post inneholder normalt bøtebetalerens navn og bosted, type lovbrudd, og innbetalt beløp. I volds- og sedelighetssaker oppgis vanligvis også offerets navn. Sakefallslistene ligger i lens- og fogderegnskapene, der de utgjør et bilag til inntektene.
Sigillant	en som besegler et dokument. Sigill=segl.
Skilling (sk.)	som pengeenhet: Myntbetegnelse. 1 riksdaler=4 ort=96 skilling (1625-1794). Etter 1816: 1 speciedaler=5 ort=120 skilling. Avskaffet i 1875. som skyldenhet: Innført ved matrikkelen 1838, avskaffet 1889. 1 skylddaler=6 ort=120 skilling.
Skippund	vektenhet for korn, mel, jern, salt, fisk og en del andre varer. Regnemåten varierte noe, både over tid og geografisk. Omregnet til vårt vektsystem utgjorde fra 1683 ett skippund ca. 159,9 kg. Fra 1824 av utgjorde skippundet 159,396 kg. 1 skippund=20 lispund à 16 skålpund eller 32 merker (fra 1683).
Skjeppe	1/8 tønne (se 'Tønne').
Skylddaler	skyldenhet innført ved matrikkelen 1838, ble avskaffet i 1889. 1 skylddaler=6 ort=120 skilling.
Skyldeiesystemet	se kapitlet 'Jordeiendomsforholdene i eldre tid'.
Spann	måleenhet for smør og ost m.m. Omregnet til dagens vektsystem utgjorde ett spann hos oss ca. 3,9 kg. 1 spann=3/4 bismerpund=18 merker. I middelalderen, og til dels senere også, brukte man betegnelsen 'laup' som vektenhet for smør i vårt område (se 'Laup').
Spannsleie	landskyldbetegnelse, ett spann pr. år, se 'Spann'.
Speciedaler (spd.)	myntenhet i perioden 1816-1875. 'Specie' betyr sølv, en speciedaler var altså en sølvdaler. 1 speciedaler=5 ort=120 skilling. Ved innføring av nytt pengesystem i 1875 ble hver speciedaler innvekslet med 4 kroner.
Sportel/ Sportelinntekt	inntekt av kirkelige eller embetsmessige handlinger, f.eks. til presten for dåp, vielse og begravelse, eller til sorenskriveren for skriving av domsbrev, skiftebrev og andre dokumenter.
Strandsitter	husmann (se denne) som bodde ved strandkanten, eller på øyer og holmer i skjærgården.
Tiende	en årlig avgift som utgjorde en tiendedel av produksjonen, innført på 1100-tallet, og opprinnelig betalt til kirkelige institusjoner. Fram til reformasjonen skulle tienden deles i fire deler, hvor biskop, sogneprest, det lokale kirkebygget, og bygdas fattige (fattigluten) skulle ha hver sin del. Etter reformasjonen skulle biskopens del tilfalle kongen. Samtidig forsøkte staten å få innført en nyordning der fattigluten skulle bortfalle, slik at tienden deretter

skulle fordeles på bare tre instanser: konge, prest og lokalkirke. Dette førte til langvarige konflikter mellom stat og folk, og det ble ulike avtaler i hvert av de fire stiftene. Kort fortalt fikk staten i hovedsak sin vilje gjennom i Oslo og Bergen stift, mens de ga etter for bøndernes krav om å beholde bondeluten i Stavanger stift, som Agder tilhørte, og Trondheim stift. Da matrikkelen kom i 1660-årene, ble kongstienden omgjort til en ast avgift som stod i et proporsjonalt forhold til matrikkelskylda. På 1700-tallet ble også preste- og kirketienden til faste avgifter. Dermed var all tiende i realiteten omgjort til heftelser på grunneiendom. Først i 1918 ble konge- og kirketienden helt avskaffet, mens de siste rester av preste- og kirketienden ble fjernet i 1939.

Tredjeårstake	en avgift som skulle betales hvert tredje år på leie av jordeiendom. Sammen med førstebygsele utgjorde tredjeårstaken <i>bygseleavgiftene</i> . I motsetning til førstebygsele var tredjeårstaken en relativt liten avgift.
Tønne	volummål, brukt for korn fra gammelt av. Regnemåten endret seg noe over tid. Fram til 1683 var én tønne hos oss lik ca. 146 liter. En statlig forordning satte i 1683 korntønnen til 139,4 liter over hele landet. I 1824 ble den ved lov endret til 139 liter. Samtidig ble tønnemålet utvidet til å gjelde en rekke andre varer, i tillegg til korn. 1 tønne=8 skjepper.
Utsæd	såkorn, korn som blir sådd.
Øre	(i betydningen skyldenhet): Skyldenhet innført i 1889. 1 mark=100 øre.
Åsetesrett	rett til å overta et bruk udelt. Var aktuelt i forbindelse med arveskifter, der den nærmeste odelsberettigede hadde lovmessig krav på å kunne overta hele bruket, mens medarvingene bare fikk skyldparter i det. Skyldpartene ga ingen bruksrett, kun rett til årlig landskyld (leie) og bygseleavgifter. I vårt område var det imidlertid ikke tradisjon for å avkreve bygseleavgifter av privat eid jordegods. Selv om åsetesretten var lovhemlet, ble den ofte ignorert, ikke minst på Agder. I 1769 ble det åpnet for at et bruk kunne deles på to eller flere livsarvinger, men bare dersom de nye bruksenheter kunne gi et tilstrekkelig utkomme. Dessuten hadde den åsetesberettigede arvingen krav på minst halvparten av den opprinnelige bruksenheten.
Åstedsrett	rettsmøte som ble holdt på det aktuelle stedet som var gjenstand for konflikt (se 'Målstevne' og 'Markegang').

Forkortelser

bnr.	bruksnummer	n.	nevnt
d.	død	pb.	pantebok
da.	dekar	pk.	pakke
dat.	datert	RA	Riksarkivet, Oslo
dsk.	dødsskifte	rbd.	riksbankdaler
-dtr.	-datter	rd.	riksdaler
f.	født	SAK	Statsarkivet i Kristiansand
fol.	folio	sk.	skilling
gm.	gift med	sk.pr.	skifteprotokoll
gnr.	gårdsnummer	sm.	samboer med
gsk.	geitskinn	spd.	spesiedaler
ksk.	kalvskinn	tb.	tingbok
lnr.	løpenummer	tn.	tønner
mk.	mark	u.	under